

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА**

На правах рукопису

МАНЕЛЮК Юрій Михайлович

УДК 321:342.3 (091)

**ІДЕЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ І ХАРАКТЕРУ
НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ
XX СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник

БРЕГЕДА Анатолій Юхимович,
кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І.	
ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	14
1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	14
1.2. Історичний досвід ідеологічного забезпечення національно-державної парадигми	28
Висновки до першого розділу	52
РОЗДІЛ ІІ.	
ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ОБГРУНТУВАННЯ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	54
2.1. Панславізм як засаднича ідея федералістських концепцій української державності	54
2.2. Трансформація поглядів на національний розвиток України в період радикальних суспільно-політичних перетворень у першій чверті ХХ століття (консервативно-націотворча традиція)	72
2.3. Націонал-самостійницький ідеал як альтернативна політична традиція суспільно-політичної думки України	89
Висновки до другого розділу	105
РОЗДІЛ ІІІ.	
ТЕОРІЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ТЛУМАЧЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	109
3.1. Еволюція концептуального осмислення форми державного правління в українській суспільно-політичній спадщині кінця ХІХ – початку ХХ століття	109

3.2. Основні підходи до визначення форми державно-територіального устрою у дослідженнях українських вчених кінця XIX – початку XX століття	129
3.3. Вітчизняні інтелектуали про роль і місце демократії у побудові української держави	147
Висновки до третього розділу	167
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В сучасній Україні створено необхідні політичні передумови інтенсифікації державотворчих процесів, надання державним інститутам рис досконалості, відповідності кращим світовим взірцям. Прийняття Конституції України відкрило перспективи рішучого заперечення в практичній діяльності провідних політичних сил методу “спроб і помилок” при розв’язанні нагальних суспільних проблем. Однак ці сподівання значною мірою не виправдалися. Посттоталітарна трансформація країни не виправдано затягується. В українському суспільстві продовжує панувати тривала криза. Законодавчим та виконавчим владним структурам не вдається виробити і втілити в життя узгоджену державну політику в її внутрішньому та зовнішньому вимірах.

Причини поглиблення кризи влади полягають насамперед у суттєвих вадах моделі організації державної влади, закріпленої в Конституції України. Тому не дивно, що дедалі гучніше в українському політикумі лунають заклики щодо необхідності ухвалення нового Основного закону, спроможного забезпечити успішне функціонування політичної системи держави. Як бачимо, проблема організації влади в Україні знову стає актуальною та потребує свого негайного розв’язання. Зволікання з цим може призвести до подальшого поглиблення кризи влади в державі. Щоб не припуститися чергових прикрих помилок, необхідно здійснити обґрунтований вибір варіанту тієї республіканської моделі, у межах якої має відбуватись реорганізація вітчизняних інститутів державної влади.

Частина вітчизняних науковців та політиків серед причин наявної кризової ситуації в українському суспільстві називають особливості державно-політичного становлення країни. Адже розвиток української державності має складну історію, що позначилася як певними здобутками, так і кількасот річним періодом бездержавного існування нації. Наукові та політичні пошуки вітчизняних інтелектуалів доволі часто торкалися питань

дослідження державного минулого України, віднайдення шляхів, напрямків та форм втілення мрії про майбутню державність Батьківщини. Так, у XIX – XX століттях ідея державності стала центральною проблемою вітчизняної політичної думки та суспільно-політичного руху свідомого українства. Сьогодні, розбудовуючи державу, ми знову і знову звертаємось до минулого не лише для досягнення науково-політичної спадщини наших попередників, але й задля опанування досвіду боротьби української інтелігенції за державне самовизначення нації на зламі XIX – XX століть. Разом з тим, навіть на нинішньому етапі розвитку в нашому суспільстві часто-густо можна почути неоднозначні думки з приводу того, яку ж державу ми здобули та будуємо; чи відповідає вона омріяній віками Українській суверенній соборній державі?

До переліку найбільш гострих питань перебігу державотворчих процесів сьогодення належать наступні: якою повинна бути Україна: унітарною чи федеративною; вітчизняна модель державного правління має спрямовуватися у бік формування президентської, парламентської чи змішаної форми республіки, або взагалі державницьким ідеалом країни має стати монархія-гетьманат (така концепція була досить поширеною на початку 1990-х рр.); українська нація має розвивати демократичні традиції або ми не повинні відмовлятися і від альтернатив авторитарного характеру? Суперечки точаться й навколо питань про те, яким має бути парламент – одно- чи двопалатним; у якому напрямку має бути спрямований вектор національного розвитку – прозахідному (європейському) або проросійському (євразійсько-слов'янському)? Одним Україна бачиться соціально-орієнтованою державою з ринковою економікою, іншим – у вигляді модернізованої УРСР. У пересічного громадянина час від часу виникає далеко не риторичне запитання: чи усвідомлюють достойники, котрі вважають себе будівничими нової України, яку державу вони будують, і чи розуміють ці будівничі, як треба вести справу державного будівництва?

Звичайно, відповісти на представлені запитання дуже важко, адже досвід державного будівництва в Україні від часів Богдана Хмельницького і

до наших днів дає підстави стверджувати, що в цій справі було більше імпровізацій, аніж заздалегідь продуманої і цілеспрямованої праці. Це особливо стосується швидкоплинного ХХ століття, коли ми самі, наші діди й батьки були або є свідками існування Української Народної Республіки, Української Радянської Соціалістичної Республіки і сучасної України, кожна з яких претендувала чи претендує вважатись ідеалом тієї держави, здобуття якої прагне український народ.

Розбудова держави вимагає уважного ставлення до власних традицій. Безумовно, не можна жорстко пов'язувати сьгоднішні проблеми державотворення зі спадщиною наших попередників. Проте, аналіз концепцій і доктрин того часу дозволяє дослідити специфіку розвитку українського суспільства, виокремити риси, які були йому притаманні та з'ясувати чи збереглися вони, попри всі історичні колізії. Важливим є те, що розвиток української політичної думки, незважаючи на несприятливі історичні умови, був постійним і неперервним. Характерною ознакою цього процесу є наступність і еволюційність, коли кожен наступний етап розвитку базувався на досягненнях попередніх етапів, збагачуючись та доповнюючись завдяки постійному синтезу української національно-історичної традиції і світової суспільно-політичної думки. Збереженню спадкоємності цього процесу значною мірою сприяла діяльність визначних представників української історії, зокрема таких як М. Драгоманов, І. Франко, Б. Кістяківський, М. Грушевський, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов та багато інших.

Особливість і складність сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні полягає в тому, що в ній синхронно відбуваються три різноспрямовані, але взаємопов'язані процеси: державотворення; консолідація української політичної нації; забезпечення етнонаціональної гармонії. Переважаючим процесом серед них є державотворення. Виходячи з цього, державним керманічам потрібно чітко усвідомлювати: яку державу, для кого і навіщо вони будують. Саме на ці питання намагалися дати

відповідь українські інтелектуали кінця XIX – початку XX століття, досліджуючи форму держави та характер національного розвитку, оптимальні для майбутньої Української держави. Відповідно, основу пропонованого дослідження становить аналіз, малодослідженої у вітчизняній політичній науці ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку, яка з одного боку є надбанням історії, але з іншого залишається надзвичайно актуальною в умовах сьогодення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми “Розвиток соціально-політичних процесів в сучасних умовах в Україні” кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, науковий напрям “Становлення і розвиток демократичної політичної системи в Україні”, затверджений Вченою радою КНЕУ (протокол №11 від 25 червня 2007 р.). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Київського державного економічного університету (протокол № 4 від 25 грудня 1997 р.).

Метою дисертаційного дослідження є здійснення теоретико-порівняльного аналізу та наукове узагальнення поглядів на форму держави і характер національного розвитку України провідних вітчизняних суспільно-політичних мислителів та громадських діячів, які творили наприкінці XIX – на початку XX століття.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- визначити ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми та охарактеризувати стан джерельної бази;
- розглянути передумови, чинники та специфіку діяльності українських інтелектуалів і громадських діячів на зламі XIX – XX століть;
- дати експлікацію основних підходів до розуміння форми держави і характеру національного розвитку у вітчизняній суспільно-політичній думці зазначеного періоду;
- простежити еволюцію поглядів на державницьке майбутнє України

провідних вітчизняних політичних мислителів кінця XIX – початку XX століття;

- з'ясувати особливості формування державницької політичної думки та її вплив на суспільно-політичні події в Україні;

- представити найбільш впливові наприкінці XIX – на початку XX століття моделі і концепції державності за основними параметрами форми держави та спрямування національного розвитку.

Об'єктом дослідження є система суспільно-політичних теорій та практика національного руху в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття.

Предметом дослідження є ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку, вироблена вітчизняною суспільно-політичною думкою на зламі XIX – XX століть.

Методологічну основу дисертаційної роботи становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку, інтерпретованої у працях вітчизняних інтелектуалів на зламі XIX – XX століть. Представлена методологія дозволяє провести найбільш ґрунтовний аналіз об'єкта і предмета дослідження.

Провідними виступають системний, історико-порівняльний, критичний, антропологічний методи. Системність полягає у дослідженні співвідношення понять форми держави та характеру національного розвитку в концепціях і теоріях провідних українських інтелектуалів. Застосування історико-порівняльного методу та принципу історизму зумовлено необхідністю всебічного розкриття предмету дослідження, виявлення спадкоємності державницьких ідей в історії вітчизняної суспільно-політичної думки. Метод критичного аналізу дозволив авторіві представленої роботи точніше зрозуміти зміст окремих положень та ідей українських мислителів з урахуванням оцінок їх сучасників і послідовників.

Антропологічний метод сприяв виявленню впливу чинників особистого характеру на ідейно-політичний зміст розробок ідеалу державності і спрямування національного розвитку України у теоріях і концепціях вітчизняних вчених та громадських діячів.

При підготовці дисертаційного дослідження автор спирався на принципи об'єктивності та синергетичної визначеності історії людства, використав цивілізаційний підхід.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації здійснено комплексне дослідження ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку України, обґрунтоване у працях вітчизняних політичних мислителів кінця XIX – початку XX століття. Реалізовано авторський підхід до визначення основних концепцій характеру національного розвитку, з'ясування базових підходів до розуміння оптимальної форми держави України. Запропонований підхід є спробою нової інтерпретації державотворчих процесів в історії суспільно-політичної думки України. В рамках проведеного дослідження обґрунтовано наступні теоретичні положення, які відзначаються науковою новизною та виносяться на захист:

– здійснено комплексне вивчення змісту як загальновідомих концепцій форми держави (М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, М. Міхновського, Д. Донцова та ін.), так і малодосліджених підходів до зазначеної проблематики (О. Ейхельмана, Є. Чикаленка, С. Томашівського, В. Кучабського, М. Сціборського). Такий комплексний історично-часовий зріз із застосуванням методологічного арсеналу політологічної науки дозволив зробити висновок про те, що вивчення науково-теоретичної спадщини українських інтелектуалів з проблем державотворення має бути продовжене, оскільки ідея національної державності, яка була центральною у дослідженнях кінця XIX – початку XX століття, залишається доволі актуальною сторіччя потому.

– систематизовано підходи щодо визначення характеру

національного розвитку Української держави, вироблені вітчизняними інтелектуалами на зламі XIX – XX століть. Авторський підхід до цієї проблематики полягає в тому, що у дослідженні розглядаються три основні традиції у вітчизняній суспільно-політичній думці щодо розуміння спрямованості національного розвитку України: панславістсько-федералістська, консервативно-націократична та націонал-самостійницька. Представлений підхід пропонує дещо в іншому ракурсі аналізувати проблему визначення характеру національного розвитку в державницьких концепціях, оскільки він є альтернативою сформованому в сучасній вітчизняній політичній науці підходу, відповідно до якого досліджуються народницька, монархічна та націонал-радикальна державницькі школи.

– зроблено одну з перших спроб у вітчизняній політичній науці поєднати розгляд документальних джерел (як програм політичних партій України початку XX століття, так і документальних свідчень самих українських інтелектуалів) з аналізом концептуального осмислення ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку, представленого у науково-теоретичній спадщині національної суспільно-політичної думки зазначеного періоду. Це дозволило критично переосмислити як науково-теоретичні напрацювання з проблем української державності, так і практичну діяльність політично свідомих й активних українців у боротьбі за національну самостійність.

– теоретично обґрунтовано взаємозалежність між науково-теоретичним обґрунтуванням спрямування і характеру національного розвитку та визначенням оптимальної форми держави в Україні. Систематизовано джерела, які засвідчують, що представники панславістсько-федералістської традиції бачили майбутню Українську державу як демократичну республіку (причому, більшість з них схилилися до ідеї парламентського республіканізму) з федеративним устроєм, а ідеологи консервативно-націократичного та націонал-самостійницького напрямків відстоювали ідеали унітарної, автократичної державності, пропонуючи

творення або монархічно-гетьманської форми правління, або республіканізму з надзвичайно концентрованими повноваженнями центральної влади (деякі з них закликали до необхідності встановлення диктатури, беручи за приклад тоталітарні режими Італії і Німеччини).

– показано, що витoki національно-державницької думки України кінця XIX – початку XX століття базуються на інтелектуальній та громадсько-політичній спадщині М. Драгоманова – одного з фундаторів вітчизняної політичної науки, праці якого стали основою для подальших наукових та політичних пошуків як прихильників ліберально-демократичних ідеалів, так й ідейних опонентів драгоманівської традиції. Саме М. Драгоманов одним з перших почав обґрунтовувати у дусі загальноєвропейських демократичних тенденцій ідею необхідності творення української політичної нації. Доведено, що, незважаючи на тривалу прихильність мислителя до ідей панславізму, він створив новаторську для свого часу європоцентриську модель суспільно-політичного розвитку, яка стала основою для подальших розробок щодо визначення ідеї національного розвитку української державності.

– дістала подальший розвиток думка про те, що державницькі ідеї в українській політичній думці, зокрема погляди на форму держави, зазнали значних змін під впливом тих бурхливих суспільно-політичних подій, які відбувалися на зламі XIX – XX століть. Простежено передумови та чинники, які зумовили трансформацію поглядів М. Драгоманова, І. Франка та М. Грушевського на федералістське майбутнє України. Аргументовано, що державницькі концепції представників консервативно-націократичної та націонал-самостійницької традицій, зокрема їх негативне ставлення до демократії, зазнали трансформації саме після поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. Такі зміни багато в чому були зумовлені розчаруванням названих мислителів у здатності української інтелектуальної та політичної еліти відстояти національну державність.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що основні положення проведеного дослідження сприяють розширенню і поглибленню наукових знань про ідею співвідношення форми держави і характеру національного розвитку України, що опрацьовувалася на зламі XIX – XX століть. Висновки та положення дисертаційної роботи можуть бути використані для подальшого наукового аналізу витоків державницьких ідеалів у вітчизняній суспільно-політичній спадщині, для систематизації напрацювань українських політичних мислителів у царині історії політичної думки, служити методологічним джерелом для вирішення актуальних політичних проблем сьогодення, пов'язаних з визначенням вектору національного розвитку та оптимальної форми держави, а також залучені при написанні монографій та підготовці навчальних посібників і підручників. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі у вищих навчальних закладах України при викладанні політології, історії української політичної думки, історії України, історії української Конституції та інших спеціальних навчальних курсів.

Особистий внесок здобувача в одержанні наукових результатів полягає в розробці авторського підходу щодо дослідження ідеї співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX століття.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення, висновки і практичні рекомендації дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, на ряді науково-практичних конференцій та круглих столів, а саме: науково-практичній конференції “Реформування державної служби в Україні: стан, проблеми та перспективи” (Київ, 1998); науково-практичній конференції “Актуальні проблеми правової реформи у сучасній Україні” (Київ, 2000); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Збереження природної, історичної та культурної спадщини, як фактор формування національної

свідомості” (Черкаси, 2004); круглому столі “Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку” (Київ, 2006).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладені автором у 7 наукових публікаціях, 5 з яких містяться у виданнях, визнаних ВАК України фаховими з політології.

Структура дисертації. Проблеми, які стали об’єктом даного дослідження, визначили логіку і структуру роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які поділяються на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (232 найменування). Обсяг дисертації становить 195 сторінок, основна частина дисертації – 177 сторінок.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Питання державотворення, пошуку ідеального державного ладу, визначення характеру національного розвитку віддавна хвилювали людство, його найкращих представників. Досить погортати праці стародавніх грецьких філософів Платона й Аристотеля, римського державного діяча Цицерона, згадати героїчну боротьбу багатьох народів світу за утвердження власної державності, щоб зрозуміти високу вартість того, що зветься державою. Незмірними жертвами позначився шлях до самостійного державного існування й українського народу.

Вітчизняні і зарубіжні дослідники, аналізуючи процеси державотворення в сучасній Україні, постійно наголошують на необхідності вивчення набутків української політичної думки, зокрема, теоретичного потенціалу, напрацьованого довкола ідеалів національного державного розвитку українськими інтелектуалами на зламі XIX – XX століть. Історичний досвід українського державотворення – це для нас засади українського національного суспільства. Він дає змогу в сучасних умовах використати демократичний зміст попередніх законодавчих актів, що мають історично-попереджувальний характер. XX століття стало провісником відродження української незалежної соборної держави. Протягом тривалого часу українським народом був пройдений шлях усвідомлення необхідності відродження держави через проголошення її у формі Української Народної Республіки (IV Універсал Центральної Ради), утворення формально незалежної УРСР, самостійної Карпатської України (1938 р.), діяльність екзильної Української ради та уряду Української народної республіки до

проголошення Акта незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Іншими словами, творчою наснагою українського державотворчого процесу й одночасно національного розвитку є та глибина історичної пам'яті, що продовжує жити патріотичну свідомість українського народу, концентрувати його енергію на шляху до справжньої незалежності України та самоутвердження українського народу. Як зазначала вітчизняна дослідниця М. Кармазіна у своїй монографічній праці „Ідея державності в українській політичній думці” (1998 року видання): „Адже стан української нації і держави в кінці ХХ ст. є значною мірою логічним наслідком неосягнення, неусвідомлення свого минулого, теорії і практики історико-політичного процесу кінця ХІХ – початку ХХ століття. Маємо засвідчити: сьогодні (як і на початку чи в середині століття, що відзначалося в різні часи українськими інтелектуалами) актуальною є думка про те, що ми не знаємо себе” [99, 3].

При аналізі науково-теоретичної спадщини та політичного досвіду вітчизняних дослідників і громадських діячів, які працювали наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, на наш погляд, не можна не враховувати існуючих у той період суперечностей між прихильниками ліберально-демократичної, соціал-демократичної, консервативної та націонал-радикальної традицій, що на соціально-політичному тлі відбивалося на рівні діяльності політичних партій і суспільних рухів. Майже всі представники названих ідеологічних течій не заперечували, що Україна повинна бути самостійною, але великі розбіжності існували у розумінні ними форми державності та спрямування і характеру національного розвитку майбутньої Української держави. Одні воліли до “націократії”, інші – до “демократії”, треті – до “класократії” тощо.

Політична думка кінця ХІХ – початку ХХ століття характеризується виникненням різноманітних концепцій української державності, дослідженням історичних етапів її становлення. В українській політичній думці цього періоду сформувалось три основних концепції української

державності: народницька (ґрунтувалася на ідеалах панславізму та федералізму), консервативно-націократична та націонал-самостійницька. Незважаючи на певні розбіжності в розумінні шляхів та форм утворення української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точок зору вони доводили невід'ємність прав українського народу на свою державність. Цінність цих концепцій полягає в тому, що українські вчені мали змогу з різних політичних позицій застосовувати плюралістичні підходи, немарксистські наукові методи аналізу, критично осмислювати різні форми національної державності.

Розглядаючи історіографію проблеми дослідження співвідношення форми держави і характеру національного розвитку у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX століття, варто виділити, на наш погляд, три етапи.

Перший – це остання чверть XIX – перше десятиріччя XX століття, коли панівними залишалися ідеї панславізму та федералізму. Цей етап позначився передусім домінуванням політичного та наукового авторитету М. Драгоманова, ідеї якого у повному обсязі або частково поділяли І. Франко, Є. Чикаленко, М. Грушевський та багато інших вчених і громадських діячів. Саме М. Драгоманов та його ідейні учні і послідовники одними з перших у середовищі вітчизняних інтелектуалів розробили концепцію розвитку демократичного суспільства, заснованого на засадах дотримання широких політичних свобод, солідарності, поступу, що, на їх погляд, мали стати ідеологічними перспективами національного руху, а в майбутньому – і державності України.

Другий етап – це початок – перша чверть XX століття. У цей період серед названих напрямів виділяється консервативний, представники якого, відстоюючи пріоритет інтересу держави над інтересом нації, спирались на думку, що найбільш сприятливою формою державного правління в Україні є консервативно-монархічна держава. Слід зазначити, що різні течії української консервативної думки існували з XVIII століття, проявляючись у

спробах обґрунтування особливої цінності традиційного ладу і збереження традиційних форм та установ життєдіяльності, і насамперед у намаганнях обґрунтувати політико-правові підстави монархічного гетьманського ладу в Україні, його спадкового характеру.

Серед представників української консервативної думки виділяються В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський. Найбільш яскравим представником українського консерватизму початку ХХ століття є В. Липинський. Він одним із перших наголосив на необхідності побудови української держави, показав залежність інтересів народу від того стану, в якому ця держава перебуває. Погляди В. Липинського на державу не були незмінними. З одного боку його називають “засновником так званої державницької школи українських істориків, ... одним з перших українських політиків, що стали на шлях боротьби за самостійну Україну” [140, 281]. А з іншого боку, він не відразу дійшов до таких висновків. Якщо брати до уваги суспільно-політичні та історичні погляди вченого, то на думку Я. Пеленського, президента Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії, Липинський розпочинав свою діяльність як консервативний демократ, пізніше став корпоративним консерватором і гетьманцем-монархістом, а закінчив як незалежний конституційний консерватор. “В. Липинський – один з провідних істориків, мабуть, найоригінальніший український політичний теоретик, соціолог та ідеолог ХХ століття,” – переконаний дослідник спадщини Липинського [174, 139-141].

Формування третього етапу (1918–1930-ті роки) було зумовлено розчаруванням частини вітчизняних інтелектуалів результатами та наслідками визвольних змагань в Україні, наслідком чого стала відмова таких представників націонал-самостійницької ідеології, як Д. Донцов, О. Бочковський, М. Сціборський від ідеалів демократії на користь авторитарних принципів побудови державності. Концепції „інтегрального націоналізму” Д. Донцова та націократії М. Сціборського сформулювали

альтернативний погляд на характер національного розвитку майбутньої Української держави, відповідно до якого кожен громадянин має підпорядкуватися інтересам держави.

Таким чином, аналіз теоретичної спадщини вітчизняних політичних мислителів та громадських діячів, які працювали на зламі XIX – XX століть, дає підстави зробити висновок про те, що українське державотворення має під собою міцний ґрунт – віковічну волелюбність українського народу як найхарактернішу рису українців, “якою вони дорожать більше за все..., а жити без свободи не могли” [221, 37]. На переконання С. Шелухіна – одного з представників національної політичної думки першої половини XX століття, слід опиратися на ще одну характерну рису українського народу – постійну прихильність до ідеї народоправства або демократичної республіки. На відміну від монархістів, які стверджували, що українська історична традиція залишила ідею “діничного спадкового монарха” і що українську державу робила безсилою анархічна республіканська демократія (оскільки вона нищила аристократію української нації, яка одна лише була здатна до державного будівництва). С. Шелухін дотримується думки, що історія українського державного права залишила ідею українського народоправства, тобто ідею демократичної республіки, а національну аристократію знищили частково самі князі, “почасти й власне національне зрадництво, дезертирство, підкупство та інші мотиви одступництва”. Однак народоправство було і має залишатися національно-українською формою державної влади [222, 143-145].

З огляду на процеси державотворення, що становлять основний зміст сучасного періоду в Україні, логічним і актуальним є вивчення української політичної думки, і зокрема – теоретичного потенціалу, напрацьованого довкола ідеї державності в українській політичній спадщині кінця XIX – початку XX століття. Зокрема, цікавим є теоретичне обґрунтування проблеми самостійницьких або унітаристських поглядів. Не дивлячись на панування федералістських концепцій в українському суспільстві, ідея повної

самостійності та унітарного державного устрою України мала значну кількість прихильників. Самостійницький ідеал був звабливим для представників різних ідеологічних напрямків – від марксиста Ю. Бачинського, соціаліста-революціонера М. Залізняка, до націоналістів М. Міхновського та Д. Донцова. Самостійники бачили два шляхи здобуття повної незалежності. Перший – через федеративну “сходінку”, федералістичний етап. Другий – безпосереднє утворення держави. У пошуках засобів, тактики самостійники, як і федералісти, шукали тих, хто підтримує їх устремління.

Багатовікове перебування у складі різних імперій призвело до того, що частина українського етносу, а також його еліта були прихильниками унітаризму. Не випадково, що Запорізька Січ – козацька республіка і прообраз української національної держави – була унітарним утворенням за своєю сутністю і характером. Провідники українського національного відродження, пропагуючи створення української суверенної держави і вкладаючи зусилля у реалізацію цієї ідеї, покладались на традиції національно-визвольних змагань XVII – XVIII століть, уособленням яких були фігури двох козацьких гетьманів – Богдана Хмельницького та Івана Мазепи.

Отже, на початку XX століття була визначена необхідність створення самостійної, унітарної Української держави. Національно-радикальний напрям на цьому етапі виразно сформулював одну думку: нормальний розвиток України можливий лише в межах незалежної Соборної Держави. Така позиція багатьма в тогочасній Україні сприймалась якщо не вороже, то, принаймні, з обережністю. Окресливши свій ідеал – незалежну, унітарну Україну – самостійники відважились протиставити себе не лише офіційній державі і владі, російському суспільству, але й українським прихильникам інтернаціоналістичних чи федералістських ідей. Українське національне відродження і українська політична думка не могли вкласти в одне річище. Не дивно, що на рубежі XIX – XX століть існувало дві течії: поступово-

демократична, яка по суті відстоювала автономно-федеративний устрій Української держави та національно-радикальна, яка стояла на засадах незалежності та унітарності майбутньої держави. Самостійницька або унітаристська течія відображала настрої порівняно незначної частини української інтелігенції та не знаходила підтримки серед широких верств. Проте її поява була дуже важливою подією в суспільно-політичному житті України. Ідея самостійності та унітарності України давала можливість максимально розсунути горизонти історичного розвитку.

Такий підхід базувався на дослідженнях, які моделювали процес українського державотворення виключно на національній основі. Умовно його можна назвати «правим» ухилом у суспільствознавстві. Безсумнівними авторитетами тут виступають західні фахівці та видатні діячі націоналістичного спрямування XIX – початку XX століття – М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, В. Старосольський та інші. Суб'єктом державотворчого процесу тут виступає нація, головною економічною підвалиною – приватна власність. Національні інтереси представниками «правого» ухилу підносяться у ранг незаперечних пріоритетів, а майбутня Україна проглядається як націократична держава [70; 136; 143; 161; 193].

Щоправда, в соціально-гуманітарній літературі останніх років з'явилась низка наукових публікацій, де означені питання розглядаються у більш зважено-поміркоvanій тональності. Їх автори, з одного боку, відзначають актуальність національного характеру державотворення, для періоду відродження з іншого – підкреслюють незаперечність тих соціальних завоювань, які мали місце в “соціалістичній історії”. Вони пропонують рухатись вперед з одночасним збереженням всього, що працювало на людину, її потреби й інтереси, відповідало гуманістичним принципам і загальнолюдським цінностям. Цей напрям політологічної думки можна умовно назвати “центристським”. Серед публікацій останніх років найбільший інтерес викликають роботи Т. Андрусяка, В. Згурської,

Ф. Кирилюка, І. Кресіної, Б. Кухти, В. Потульницького, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Чепиноги, Ю. Шемшученка та інших дослідників.

Підготовлені на новій методологічній основі з врахуванням цивілізаційного досвіду ХХ століття, драматичної вітчизняної історії й не менш суперечливого сьогодення, роботи означених авторів незважаючи на існуючі розбіжності в деталях, практично однозначно обґрунтовують необхідність радикальних суспільних перетворень у напрямі розвитку демократії, збереження надбань минулого й посилення соціального спрямування державотворчого процесу в контексті сталого людського розвитку. На їх думку, основою нового суспільства має стати плюралізм, пріоритет закону, демократичні свободи особистості [5; 90; 97; 120; 202].

Повертаючись до теми дисертаційного дослідження, додатково наголосимо: основою представленого дослідження є праці найбільш авторитетних вітчизняних політичних мислителів кінця ХІХ – початку ХХ століття. Так, проблему історико-політологічного аналізу співвідношення форми держави та характеру національного розвитку України у працях вітчизняних дослідників вважаємо за потрібне почати з розгляду теоретичної спадщини М. Драгоманова. Адже саме М. Драгоманова більшість вітчизняних дослідників вважають фундатором української політичної науки, його вплив на розвиток суспільно-політичних пошуків у ХХ столітті важко переоцінити. Ідеї мислителя були запозичені як його послідовниками, так і його опонентами. Драгоманов постав як визначний політичний теоретик, мислитель, ідеолог, громадський діяч європейського рівня.

Драгоманівська історіографія, залучена при написанні представленої роботи, включає такі відомі праці вченого, як „Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения”, „Пропавший час. Українці під московським царством. 1654 – 1876”, „Рай і поступ”, що є програмними для розуміння політичної теорії мислителя [79, 85, 86]. Окрім того, однією з базових праць для вивчення спадщини Драгоманова стала монографія А. Круглашова „Драма

інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова”, яка являє собою розгорнуте аналітико-критичне дослідження „політичних ідей Драгоманова в їх національному та європейському контексті” [121, 9], написане „в жанрі інтелектуальної історії” [121, 10] з метою зрозуміти цілісну систему поглядів вченого на державу і право, на суспільство та політичну діяльність [121, 13].

Праці І. Франка, М. Грушевського, С. Дністрянського є ідейно-політичним продовженням суспільно-політичної традиції Драгоманова. Найбільш значимими для розуміння еволюції поглядів цих вчених та громадсько-політичних діячів щодо проблем української державності, федералізму, автономії, на нашу думку, є: робота І. Франка „Що таке поступ?” [206], дослідження М. Грушевського „Хто такі українці та чого вони хочуть?” [53], „Нарис історії українського народу” [47], „ Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень – квітень 1917)” [37], праці С. Дністрянського „Загальна наука права і політики” [58], „Нова держава” [59]. Аналіз наукового доробку І. Франка, М. Грушевського, С. Дністрянського засвідчує, що трансформація українофільського руху та ідеалів федералізму відбулася внаслідок впливу низки обставин внутрішнього та зовнішнього характеру.

Не менш важливим для з’ясування досліджуваної проблематики виявився аналіз теоретичної спадщини відомого українського правника Б. Кістяківського (роботи „Государство правовое и социалистическое” [101], „Конституции дарованные и конституции завоеванные” [103], „Проблема и задачи социально-научного познания” [105]) та доробки видатного соціолога М. Ковалевського („Историко-сравнительный метод в юриспруденции” [108], „Конституционное право” [110], „Общий ход развития политической мысли во второй половине XIX в.” [111], „От прямого народоправства к представительному” [112]), у яких розглядаються основи правової держави як необхідної складової демократизації національного розвитку України. Ідеї, висловлені Б. Кістяківським та М. Ковалевським, не втратили актуальності і сьогодні, адже проблема правового нігілізму та низький рівень політико-

правової культури – це одні з основних причин гальмування демократизаційних процесів у сучасній Україні та перспектив її входження до загальноєвропейського політико-правового простору.

На шляху побудови правової держави в Україні, вважає відомий правознавець А. Заєць, автор праці “Правова держава в контексті новітнього українського досвіду”, необхідно обов’язково обмежити повноваження державної влади. Зокрема, він називає таке обмеження влади у правовій державі „рівнем забезпечення прав і свобод людини, який є яскравою ілюстрацією правового чи неправового характеру державності” [92, 92]. А. Заєць, подібно до Б. Кістяківського та М. Ковалевського, звертає увагу на важливість зміни суспільної культури та ідеології народу, засвоєння світового досвіду. Він вважає, що тільки „вільний і освічений народ...неможливо тримати в „рабстві” за допомогою держави” [92, 93]. Отже, не можна не згадати про тісний зв’язок між формуванням правової держави, соціальними інтересами народу та культурою (в тому числі і правовою) суспільства в цілому.

Важливе значення при підготовці представленої роботи мало дослідження суспільно-політичного доробку ідеологів вітчизняного консерватизму В. Липинського („Історичні студії та монографії. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.” [135], „Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму (писані 1919 – 1926 рр.)” [136], „Релігія і церква в історії України” [139], „Шляхта на Україні” [142]), С. Томашівського („Влада і культура” [196], „Під колесами історії: Нариси і статті” [198]), В. Кучабського („Большевізм і сучасне завдання українського заходу. Національно-політичні замітки” [124], „Заміна поглядів на політику як науку” [126], „Одверта відповідь польському консерватистові” [127]). На наш погляд, актуальність вказаних праць полягає передусім в тому, що ідеологи українського консерватизму обґрунтували роль і вплив „провідної верстви” (політичної еліти) у творенні незалежної держави. Безумовно, ідея

необхідності побудови національної держави монархічного характеру сьогодні уявляється дискусійною, але наголос на тому, що творення державності має початися з організації її провідної верстви, спираючись на принцип територіального патріотизму, є беззаперечним, особливо виходячи з політичних реалій сучасної України.

Найбільш контраверсійними у рамках досліджуваної проблематики постають ідеї, проголошені представниками націонал-самостійницького напрямку. Так, М. Міхновський як один з піонерів когорти активних поборників самостійницької течії українського національного руху першої чверті ХХ століття у своїй програмній роботі „Самостійна Україна: Програма РУП із 1900 р.” висуває чи не найсуперечливіші гасла суспільно-політичної боротьби в Україні у ХХ столітті: „Україна – для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів” та „Усі люди твої брати. Але москалі, ляхи та жиди – це вороги нашого народу, поки вони панують над нами та визискують нас” [161]. Частина дослідників ці гасла вважає виявом націонал-шовінізму, прикладом правого екстремізму, інші вчені наголошують на тому, що націоналізм М. Міхновського мав переважно оборонний характер, протидіючи великодержавному російському шовінізмові [202, 202]. Отже, аналізуючи науково-політологічну спадщину ідеологів націонал-самостійництва у представленому дослідженні, ми намагаємося уникнути надто суб’єктивних, критичних або захопливих оцінок, прагнемо не виходити за рамки наукового об’єктивізму.

Безсумнівно, при розгляді праць Д. Донцова („Дух нашої давнини” [66], „Націоналізм” [70], „Підстави нашої політики” [71]) та М. Сціборського („Націократія” [194]) ми не можемо не наголосити передусім на авторитарній спрямованості цих творів, провівши певні паралелі з ідеологією націонал-соціалізму, соціал-дарвінізму та фашизму, на що вказували і самі представники націонал-самостійництва. Але намагаючись бути максимально об’єктивними, на нашу думку, необхідно врахувати позицію авторів посібника „Українська політологія: витоки та еволюція”, які підкреслюють:

„Нерідко Д. Донцова звинувачують у проповіді національної винятковості, розпалюванні національної ворожнечі, навіть у пропаганді фашизму. Це явне перебільшення. Адже він не оминає серйозного аналізу класових інтересів у зіставленні з національними, ніде не схвалює національної винятковості українців, навпаки, гудить занепадницькі риси українства, називаючи їх кастратством і онанізмом, бо його мета – бачити українців здоровою і вільною європейською нацією” [202, 194].

При підготовці представленого дослідження також були творчо переосмислені праці таких вітчизняних вчених кінця XIX – початку XX століття: О. Бочковського „Життя нації. Наука про націю та її життя” [15], „Народження нації” [16]; В. Винниченка „Відродження нації” [20]; О. Ейхельмана „Історія державних конституцій” [87]; Ю. Липи „Призначення України” [129]; І. Лисяка-Рудницького „Між історією та політикою” [145]; М. Скрипника „Статті й промови з національного питання” [188]; В. Старосольського „Теорія нації” [193]; С. Шелухіна „Історично-правні підстави української державності” [221], „Україна” [222]. До того ж, важливе значення для розуміння досліджуваної проблематики відіграли публіцистичні розробки сучасних вітчизняних вчених, окрім названих вище, на наш погляд, варто виділити: І. Варзара, С. Верстюка, С. Гелея, І. Гирича, В. Горбатенка, С. Лінецького, В. Лісового, О. Мироненка, В. Мойсієнка, О. Мотиля, С. Полтавця, О. Ситника.

Базовими для представленого дослідження стали наступні праці. Монографічне дослідження М. Кармазіної „Ідея державності в українській політичній думці” – одна з перших робіт, присвячених вітчизняній політичній думці кінця XIX – початку XX століття та „питанню віддзеркалення в ній рефлексій інтелектуалів-українців над проблемою створення української держави” [99]. Назване дослідження відрізняє надзвичайно глибоке опрацювання значного за обсягом документального матеріалу, оригінальність авторського методологічного підходу, започаткування нового напрямку у вітчизняних політологічних

дослідженнях, які розглядають історію української політичної думки. Монографічна робота О. Салтовського „Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття), у якій концепції української державності розглядаються як концентрована, узагальнена форма відображення ”ідеалів політичних еліт, прагнення представників народних мас”, що „давали відповіді на питання чим повинна бути українська держава, для чого вона існуватиме, яким шляхом буде побудована” [183, 3]. Якщо монографічне дослідження М. Кармазіної охоплює період кінця ХІХ – початку ХХ століття, то О. Салтовський аналізує генезис державницьких ідей в українській політичній думці, починаючи з часів Київської держави і завершуючи поглядами засновників Української народної республіки. Важливою в контексті досліджуваної проблематики стала праця авторського колективу під керівництвом Ф. Кирилюка „Українська політологія: витoki та еволюція”. У цьому навчальному посібнику його автори прагнули уникнути заідеологізованих оцінок історії української політичної думки, намагаючись довести до читацької аудиторії своє переконання в тому, що „домінантою суспільно-політичного руху в Україні була боротьба за національне визволення, конституційне визнання національної ідентичності українців та їх права на власну державу” [202, 267].

Отже, підсумовуючи характеристику літературної та джерельної бази з дослідження проблеми визначення форми держави та характеру національного розвитку України наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, можна сказати, що загалом на сьогодні забезпечено наукові умови для всебічного вивчення цієї тематики. Хоча, звичайно, слід визнати, що деякі аспекти даної проблематики залишаються малодослідженими або такими, які виявляються надмірно заідеологізованими, з домінуванням суб’єктивістських оцінок. Тому, на наше переконання, робота з вивчення науково-теоретичної та суспільно-політичної спадщини українських інтелектуалів, які відстоювали державницькі позиції на зламі ХІХ – ХХ століть, має бути

продовжена.

Головний аргумент «за»: кінець XIX – початок XX століття для України став часом національно-культурного та політичного відродження. Український національний рух виявив себе у діяльності громадських організацій та політичних партій, прагненні поновлення прав козацтва, розповсюдженні вільної думки серед студентів, викладачів університетів, представників освічених кіл населення. Інтелігенція цього часу розпочала діяльність по висуненню політичних вимог до уряду, одночасно намагаючись здобути підтримку своїх ідей у широких народних мас. Показово, що розробкою концепцій форми держави та характеру національного розвитку України займалися як суспільно-політичні мислителі, так і громадські діячі – лідери громадських організацій та перших вітчизняних політичних партій.

Хронологічні рамки представленого дослідження охоплюють півстоліття – 80-ті роки XIX – 30-ті роки XX століття – один з найбільш доленосних та драматичних періодів вітчизняної історії. Нижня часова межа пояснюється тим, що саме в цей час плідно працював М. Драгоманов, теоретичну спадщину якого активно використовували, критикували і спростовували наступні представники різних напрямків української суспільно-політичної думки. У першій половині XX століття починається новий етап розвитку українського суспільства і, відповідно, новий ступінь осмислення проблеми. Як підкреслюють вітчизняні аналітики, найголовнішим питанням українського державотворення завжди було і є питання про те, яку державу ми будуємо, яке суспільство формуємо, в якому напрямі рухаємось [99; 183; 202]. На жаль, до цього часу як суспільству загалом, так і політології зокрема, однозначної відповіді на це питання знайти не вдалося, а тому воно і сьогодні залишається відкритим.

Вивчення та творче використання спадщини вітчизняних інтелектуалів, які творили наприкінці XIX – на початку XX століття, з питань будівництва Української держави є вимогою часу. Важливо широко вивчати соціально-політичні вчення минулого. Якби ми з більшою повагою відносилися б до

політичних теорій минулого, до своєї особистої політичної історії, до свого досвіду і досвіду інших країн, – нам би не довелося вже в умовах незалежної України так довго і проблематично втілювати на практиці такі поняття як демократія, громадянське суспільство, оминаючи охлократію, популізм, авторитаризм, тоталітаризм. З цим украй болісним питанням неможливо не пов'язати думки видатних українських мислителів, які на власному досвіді переконалися у необхідності вдумливого підходу до проблем державотворення.

1.2. Історичний досвід ідеологічного забезпечення національно-державної парадигми

Злам XIX – XX століть – один з найважливіших періодів вітчизняної історії, аналіз якого є необхідним для розуміння особливостей формування української державності. Саме у цей час на території Наддніпрянської України та в Галичині формуються і консолідується різні суспільні течії й громадські організації. Розвиток політичного життя тогочасної України був неоднорідним внаслідок того, що країна перебувала розчленованою. Особливістю цього періоду є те, що суспільний рух в Україні здебільшого мав культурно-освітній характер, характеризувався поверненням української інтелектуальної еліти до власної національної ідентичності, розгляд культурно-національних питань набував політичного забарвлення. Як зазначає вітчизняна дослідниця В. Андріяш: „При цьому спостерігалася така тенденція, що чим більше уряд обмежував функції національної мови й інших факторів національно-культурного розвитку, тим сильнішими ставали в інтелігенції національні почуття. Вона акумулювала в своїй свідомості національні ідеї й намагалася донести їх до масової свідомості” [1, 9].

Наприкінці XIX – на початку XX століття в українському інтелектуальному середовищі сформувалися різноманітні течії політичної

думки – лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм. Спільним для них усіх виявилось відстоювання державницьких ідей, що найбільш показово прозвучало у програмах політичних партій, які були створені у цей період. Тому, на нашу думку, перед тим, як докладно розглянути теоретико-політологічну спадщину вітчизняних інтелектуалів, доцільно проаналізувати підходи до форм держави та характеру національного розвитку України, висвітлені в програмах політичних партій кінця XIX – початку XX століття. Необхідно підкреслити, що практично всі політичні партії України початку XX століття взяли за основу політичної боротьби досягнення самостійності, незалежності своєї країни.

Основними центрами національного політичного руху у Наддніпрянській Україні були Харків і Київ. Саме в Харкові 5 лютого 1900 року було засновано Революційну Українську Партію (РУП). Серед її засновників були Дмитро Антонович, Михайло Русов, Левко Мацієвич, Боніфат Камінський, Олександр Коваленко, та інші. Програму для цієї партії написав Микола Міхновський, яка мала назву “Самостійна Україна”. Однією з причин створення української партії один з її фундаторів Д.Антонович називав нагальну необхідність виведення з-під російського політичного впливу української молоді, прагнення відсепарувати український рух від російських революціонерів: ”Тільки на свіжійшому повітрі Харкова в стороні від культурницько-аполітичних українських кол, з одного боку, без позиції кінцевого поєднання під драгоманівським впливом з руською молодіжжю в політичній боротьбі, могла зародитися і справді появилася перша політична українська партія наших часів – РУП” [200, 102].

У 1900 році утворилася й Українська Соціалістична Партія (УСП). Теоретичні заходи й практика УСП були дуже близькими РУП, що зумовило їх об’єднання в 1903 р. Але остання незабаром перестала існувати. В 1902 році утворилася Українська Народна Партія (УНП), фундатором якої став автор “Самостійної України” М.Міхновський. Слід підкреслити, що УНП була єдиною (до 1917 р.) партією, котра реально відстоювала державну

самостійність України. Програму та діяльність УНП слід розглядати як національну реакцію на великодержавну політику царату та гноблення української нації. Як підкреслював Д.Дорошенко: „...Прапор „Самостійної України” переймає друга течія, що виділилася з РУП, так звана Народна українська партія, й гасло української державної самостійності вже не сходить з політичного овиду...” [76, 318].

Напередодні й у ході першої російської революції завершилося формування національних ліберально-демократичних партій України – Української Демократичної Партії (УДП) та Української Радикальної Партії (УРП). З ряду питань вони стояли на справді радикальних позиціях (наприклад, вимога автономії України, визнання соціалістичних перспектив тощо). Ідейно-політичні платформи УДП та УРП були дуже близькими за змістом і напрямками діяльності. Тому, наприкінці 1905 року, вони об’єдналися в Українську Демократично – Радикальну Партію (УДРП). Її засновники та найвидатніші діячі – це Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко та інші. За програмою, яку розробив Б.Грінченко, УДРП можна зарахувати до партій парламентського типу, але за умов реакції, яка настала після поразки першої російської революції, вона припинила свою діяльність. Більшість її членів увійшла до нової таємної політичної організації – Товариства Українських Поступовців (ТУП), утвореного в 1908 році, УДРП поновила свою діяльність у 1917 році під іншою назвою – Українська Партія Соціалістів-Федералістів (УПСФ) [96; 202, 131, 134].

У 1905 році та частина РУП, яка входила на автономних засадах до складу РСДРП (меншовиків), перейменувалася на Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію (УСДРП) і прийняла свою програму, що засвідчила її прихильність до принципів соціал-демократії (в основу покладено теоретичну частину Ерфуртської програми німецьких соціал-демократів), а також автономії України зі своїм законодавчим органом – Народним Сеймом. Лідерами УСДРП були В. Винниченко, С. Петлюра,

М. Порш. Варто відмітити, що всередині УСДРП відразу розгорнулася дискусія з національного питання. Порушив її Д. Антонович, який оголосив національне питання „неіснуючим”, відкинув думки про самостійність України як реакційні і закликав задовольнитися обласним самоврядуванням, де національне питання само собою розв’яжеться. Його опонентом у партії був М. Порш, який переконував українських соціал-демократів, що найкращий вихід для України – автономія національно-територіального характеру. Пізніше, якщо виявиться, що така автономія не в змозі вирішити національне питання, „пролетаріат мусить прийняти у свою програму постулат політичної самостійності” [202, 135-136].

Протягом декількох десятиліть кінця ХІХ – початку ХХ століття вектор інтересів української інтелігенції чітко схилився у бік селянина, його соціально-економічних запитів. Отже, не дивно, що у 1906 році виникла Українська Селянська Партія (УСП) [202, 135].

Ще однією впливовою вітчизняною політичною партією, яка функціонувала у цей період, була Українська Партія Соціалістів-Революціонерів, витоки якої сягають самого початку ХХ століття. В період першої російської революції на чималій частині території України діяли осередки місцевих есерів, створені на основі тамтешніх організацій Загальноросійської Партії Соціалістів-Революціонерів, надзвичайно популярної серед селян. Проте організаційне оформлення УПСР затягнулося, й тільки у липні 1917 р. партійний з’їзд прийняв програму партії. Членом УПСР був перший Президент України – голова Центральної Ради Михайло Грушевський.

Таким чином, початок ХХ століття позначився новим явищем в українському національному русі – утворенням політичних партій. Багатопартійну Україну цього періоду сучасні дослідники пропонують класифікувати за рівнем, національною ознакою і поглядами.

За рівнем українські партії поділялися на:

- 1) місцеві (губернські) партії (партія київських революціонерів-

незалежних, Київська академічна партія, Харківська єврейська партія, Українська демократично-хліборобська партія (на Полтавщині), Волинська партія народної свободи, Одеська сіоністська партія;

- 2) регіональні (всеукраїнські) партії: партія української народної оборони, Російсько-українська радикальна партія, Українська народна партія, партія українських поступовців, Українська соціал-демократична робітнича партія, партія українських соціалістів-революціонерів, українська партія соціалістів-федералістів;
- 3) імперські партії: кадетів, есерів, октябристів, Бунд, РСДРП, Торгівельно-промислова партія.

За національною ознакою: українських партій – 11, російських – 6, польських – 16, єврейських – 18, латиських, вірменських та інших – 6. У більш ніж половині партій, які діяли в Україні, системотвірним компонентом у програмно-статутному забезпеченні був національний чинник.

За поглядами: самостійницько-націоналістичні – Українська народна партія та Братство самостійників; соціалістичні – УСДРП, партія українських соціалістів-революціонерів; аполітичних культурників – Товариство українських поступовців (ТУП) [202, 143-144].

Отже, зробимо спробу аналізу підходів бачення формування політичної системи України в майбутній державі (зокрема, республіканської форми правління, яка міститься в програмах українських політичних партій початку ХХ століття (1900 – 1917 роки). Необхідно підкреслити, що свідомі українці того часу бачили два можливі шляхи становлення й розвитку державного устрою України: перший – автономія у федеративній державі, другий – незалежність та унітаризм України. Проаналізуємо партійні програми, спираючись на сьогоденне розуміння сутності форм держави та її основних елементів.

Українська Народна Партія (УНП). Аналіз показує, що більшість

положень програми УНП, які стосуються політичних відносин та політичної діяльності, досить досконалі навіть із погляду сучасних вимог. Сам тільки перелік їх показує, що це – плід розробок високоосвічених і досвідчених діячів партії. Стрижневим елементом виступає політична організація суспільства, представлена всіма компонентами програми. Перш за все чітко сформульовано майбутній державний устрій: “вільна, неподільна, самостійна республіка – Україна робочих людей”.

Головна програмна мета УНП – побудова самостійної України. Але не відкидається й можливість її автономії на певному етапі національно-державного розвитку. “Йдучи до повної незалежності українського народу, до здобуття останнім права повного самовизначення, ми підпираємо і автономні вимоги українських партій. Але аби автономія була не фіктивною, а дійсною, треба:

Аби автономний український парламент, вибраний вселюдним, рівним і тайним голосуванням, відав податкову справу, адміністрацію, суд і школу України, господарство краю; аби українець відбував службу на Україні...

Аби позбутись бюрократичної централізації, яка є ворог свободи взагалі. Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель, що різняться умовами життя: такі – Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорноморія, Полісся, Галичина і т.д.” [178, 45-46].

В програмі УНП досить обґрунтовано викладено одне із найважливіших питань – про поділ влади на законодавчу (представницьку), виконавчу та судову. Тут наочно простежується врахування наробок Пилипа Орлика в його проекті Конституції та політичного досвіду західних демократичних держав. Дуже важливим є положення про партії, громадські організації та рухи, які є компонентами політичної організації й водночас – важливими елементами громадянського суспільства. І хоч ми не знаходимо в програмі прямого звернення до проблем формування останнього, всі його елементи тут є: це й вільний громадянин, і вільні самодіяльні організації

існуючих класів, соціальних і національних груп. У засадничому документі УНП підкреслено, що українські робітники складають свою незалежну робітницьку партію, яка в своїй діяльності не підлягає ніяким обмеженням і контролю, бо знають, що тільки свої власні організації можуть оборонити інтереси українського пролетаріату, дадуть йому політичну й економічну силу.

Стосовно політичних і правових норм головною програмною вимогою є рівне право для громадян різних класів, соціальних груп, націй і народностей. Ідея прав людини пронизує всю програму УНП. Хоча й немає спеціального параграфа з цієї проблеми, – вимоги гарантій прав на життя, працю, освіту, охорону здоров'я, спілкування, створення своїх організацій і партій, на рівне виборче право, виражені з належною категоричністю [178, 46].

Наприкінці червня 1905 року відбувся з'їзд українських партій, на якому була зроблена спроба поєднати зусилля українського ліберально-демократичного руху, представленого УДП та УРП (програми цих партій ми розглянемо нижче), із самостійниками – членами УНП. Предметом нарад на з'їзді стала справа автономії України в межах російської держави, з чим погоджувалися усі присутні. У результаті дискусій на з'їзді було ухвалено такі постанови:

„1. Українці визнають, що мир в державі привернути може співучасть цілого суспільства в законодавстві, і тому прилучаються до теперішньої боротьби за Конституцію в Росії на основі рівного і загального права голосування;

2. Українці ставлять за свій ідеал в межах Російської держави політичну автономію України в сьому змислі, що домагають свого українського сейму з осідком в Києві;

3. До центрального парламенту належали тільки „справи війни і мира, торгових і всяких трактатів, війська, спільних фінансів і мит” [200, 143].

Таким чином, постанови з'їзду українських партій являли собою

компроміс, адже представники УНП на чолі з М. Міхновським погодилися з тим, що здобуття автономії має стати кроком на шляху до державної незалежності України. Але дискусії щодо державницького майбутнього країни у політичних колах українства на цьому не припинилися.

Під час конституційних дискусій в Російській імперії Українська народна партія в 1905 році підготувала конституційний проект, що закладав основи поділу влад шляхом окреслення функцій і структури вищих органів держави. Автори документу, який мав назву „Основний Закон Самостійної України – Співки народу українського”, фактично пропонували створити в Україні президентську республіку, де законодавча влада належала б до двох “хат” парламенту – Ради представників та Сенату. Виконавчу мав здійснювати президент Всеукраїнської співки, обрання якого передбачалось всім народом строком на шість років. Президент наділявся правом призначення і усунення всіх міністрів. Він був головнокомандуючим війська та флоту. Проект закладав механізм притягнення до відповідальності глави держави у разі порушення ним Конституції. З цією метою обидві палати парламенту і вищий касаційний суд утворюють із своїх представників народний суд, який мав право усувати президента і призначати нові вибори [178, 47-48].

Отже, як підтверджує аналіз, до змісту програми УНП були включені всі основні елементи політичної системи суспільства майбутньої незалежної України. При цьому необхідно підкреслити, що і її сутність, і елементи, і шляхи створення подані досить ґрунтовно, з використанням досягнень науки того часу й світового політичного досвіду. Більшість висновків, пропозицій і вимог зроблено на основі порівняльного аналізу соціально-політичного й економічного устрою найбільш розвинутих країн світу: Сполучених Штатів Америки, Великобританії, Франції, Німеччини та інших. Саме цими якісними показниками відрізняється програма Української Народної Партії від програм інших партій, до аналізу яких ми переходимо. Фактично, конституційний проект УНП став першою спробою від часів Пилипа Орлика

накреслити суспільні та політичні основи існування української незалежної держави.

Українська Демократична Партія (УДП). Згідно з програмою УДП, основою державного порядку в Росії визнавалися федеративні форми державного устрою, органічно побудованого на етнічно-територіальному принципі, з повним проведенням децентралізації в усіх галузях управління. Платформа УДП не містила вимоги повної самостійності України, яка, на думку авторів, мала залишатися у складі Російської Федерації, але одержати, як і решта етнічно-територіальних одиниць, широку автономію зі своєю політичною системою. Політичні відносини передбачалися демократичними, їх суб'єкти, як соціальні, так і етнічні, мали бути наділені рівними правами [175].

Політична організація суспільства, й передусім держави, висвітлені у програмі УДП дуже коротко, але містко. Сформульовані основні вимоги щодо державного устрою. Україна матиме своє особливе й самостійне представницьке правління із законодавчою владою в межах автономної території – “Українською Народною Радою” (Сеймом) з виконавчими органами при ній. Вона формується з вибраних народом представників. Сільські та міські громади, а також ті округи, в які вони можуть бути об'єднані (наприклад, волості, повіти, губернії та області), одержать все місцеве самоуправління, побудоване на тому ж принципі децентралізації; вони відатимуть справами свого регіону [175].

Цілком очевидно, що платформа УДП не досить досконала стосовно політичної організації суспільства. В ній немає положення про необхідність поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Про цю останню та її роль у суспільстві практично нічого не говориться, законодавча ж (представницька) та виконавча поєднуються в “Українській Народній Раді”. Більш вагомо в платформі УДП представлені політичні та правові норми. Передбачається, що все населення України користуватиметься рівними і однорідними правами, із забезпеченням свободи і недоторканості особи,

житла і листування, свободи слова, друку та відкриття друкарень, свободи совісті з установленням права належності до будь-якої з релігій, свободи зібрань, сходок, спілок та організацій для досягнення політичних, економічних і культурних цілей, свободи навчання в школах, свободи петицій і протестів, скасування станів і привілеїв, відділення церкви від держави. Весь цей перелік, дає нам право стверджувати, що УДП виступала за встановлення в Україні демократичного політичного режиму [175].

Таким чином, „Платформа УДП” декларувала необхідність встановлення парламентського ладу на теренах Російської імперії як результат ліквідації політичного абсолютизму. У поміркованості та, як їм здавалося, виваженості своєї програми українські демократи вбачали запоруку її життєздатності та здійснимості. Але, на переконання сучасних вітчизняних дослідників, „програмні пункти УДП що стосувалися автономістичних домагань партії, були наскрізь утопічні, нездійсненні”. „Повноцінної автономії у складі Російської держави Україна не могла досягнути. Брак розуміння цього – хронічна хвороба української інтелігенції. У російському суспільстві не було соціально-політичних сил, які б погодилися на федеративну перебудову України”, – переконані сучасні політологи [202, 131].

Українська Радикальна Партія (УРП). УРП була утворена внаслідок виходу з лав УДП влітку 1905 року Б. Грінченка, С. Єфремова, М. Левицького, Ф. Матушевського. Істотних відмінностей між демократичною і радикальною партіями не існувало. За словами Є. Чикаленка, від демократів до радикалів перейшли всі ліві елементи, хоча їх „лівизна” була умовною, адже основні положення програмних документів обох партій співпадали, хоча „соціалістичною фразеологією радикали користувалися охочіше” [181, 15].

„Платформа УРП” складається з трьох розділів. Перший містить загальні положення, а також короткий виклад того, якими мають бути політичні відносини. УРП виступає за реформування Росії в конституційну

федерацію, але своєю стратегічною метою ставить досягнення в подальшому цілковитої самостійності України. „Партія переконана, – зазначається в її „Платформі”, – що втілити всі її соціальні ідеали можна буде тільки в разі безумовної політичної самостійності українського народу та його необмеженого права самому вирішувати всі справи, що стосуються його інтересів” [181, 4-5].

Стрижнем політичної системи України має бути Українська Виборна Народна Рада, яка складатиметься з послів, оплачуваних із крайових коштів. Вона й порядкуватиме всіма справами. Народна Рада сама витворить крайову конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент (мається на увазі російський федеральний). Конституція ж має надати право широкого самоврядування сільським, міським громадам і тим округам, у які громади могли б об’єднатися. Кожна така округа матиме свій сейм. Вся виборна влада й узагалі всі урядовці мусять бути людьми крайовими, до того ж підвладні судові, до якого їх може позивати кожен, незважаючи на їхні посади [181].

Аналіз показує, що в програмі УРП не йдеться про поділ влади на законодавчу та виконавчу, й пізніше ця помилка увійшла в політичну практику радянських республік. Судову владу пропонувалося відокремити. Записано, що суд має бути безплатним, з присяжними; змістити суддю з посади можна тільки судовим декретом за якесь злочинство. Незалежними будуть також виборні мирові судді. Передбачався інститут умовного засудження. Всі безвинно обвинувачені чи засуджені мають право на відшкодування [181].

В програмі УРП, на жаль, не висвітлюються інші компоненти політичної організації суспільства, такі як: партії, громадські осередки та рухи, трудові колективи. Проте звертається увага на необхідності формування політичної свідомості. Щодо політичних і правових норм, то в „Платформі УРП” зазначається, що громадянські права й повинності мають бути рівними для всіх, усі привілеї класів, станів, віри, нації належить

скасувати [181]. Таким чином, „Платформа Української Радикальної Партії” висвітлює основні питання формування політичної системи суверенної республіки України, хоч і зі статусом автономії в складі Російської Федерації, але з перспективою досягнення повної незалежності й самостійності.

Українська Демократично-Радикальна Партія (УДРП). Революція 1905 року поставила українських демократів і радикалів під загрозливою перспективою бути поглинутими активнішими та сильнішими політичними конкурентами. Саме ця обставина сприяла зближенню УДП та УРП, внаслідок чого восени 1905 року була утворена нова партія – УДРП. Програма Української Демократично-Радикальної Партії (УДРП) складається з трьох розділів.

У вступі викладено загальні положення й вимоги партії. Перш за все, Росія мусить перетворитися на державу народоправну, федерацію автономних національно-територіальних одиниць. Такої ж автономії партія вимагає й для свого українського народу на всій території, яку він тепер заселяє суцільною масою. Щодо справ економічних, то вона бореться проти всякої експлуатації [180, 1-2].

В першому розділі програми УДРП, який названо “Загальнодержавні політичні справи”, сформульовані загальні вимоги щодо Російської Федерації. Новий лад мусить забезпечувати загальновизнані вселюдські права. Кожна національність, із яких складається тепер Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою крайовою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати в усіх справах у межах своєї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць. Їх об’єднуватиме парламент, який складатиметься з послів, оплачуваних із державних коштів і вибраних на підставі: а) вселюдного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням; б) пропорційної системи виборів, яка б давала заступництво й

меншості [180, 3-17].

Державний (федеральний) парламент пильнує, щоб згадані права громадянина й нації скрізь були забезпечені. Опріч того, до парламенту належать тільки загальнодержавні справи: а) зносини з іншими державами; б) фінанси задля загальнодержавних справ; в) поза державна торгівля й мито; г) загальнодержавна армія й справа війни і миру [180, 18-21]. Із цих положень очевидно, що УДРП бачила реформовану Росію не федерацією, а конфедерацією з відповідною політичною системою, тому Україна представлена зі своєю політичною системою.

Другий розділ програми – “Лад на Україні” – цілком присвячений політичній системі суспільства. Політичні відносини представлені досить демократичними. Зокрема, проголошується вселюдне, рівне, безпосереднє виборче право з таємним голосуванням, пропорційна система виборів за участю партій і громадських та національних організацій, право обирати й бути обраним має кожен громадянин, досягши 21 року, незалежно від статі, віри й національності.

Саме політичний устрій українського суспільства посідає центральне місце в програмі. Основні положення з цього приводу сконцентровані в кількох засадничих пунктах. Всіма справами на території України має порядкувати виборна Українська Народна Рада (Сейм). Вона складається з послів, оплачуваних із державних коштів і вибраних на підставі демократичної пропорційної системи виборів. Українська Народна Рада сама виробляє крайову конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний (федеральний) парламент [180, 21-36].

Українська Народна Рада має право вирішувати всі ті справи, які не належать до державного парламенту. Вона, як господар краю, порядкує всіма землями й водами української території. Крайова конституція мусить дати право широкого самоврядування громадянам, сільським і міським, і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свою раду з правом самоврядування. Крайова Народна Рада (Сейм), окружні ради

й громади доручають виконувати свої постанови виборним людям, підзвітним перед тими зборами, які їх обрали. Ця виборна влада й узагалі всі урядовці мусять бути крайовими людьми. Урядові люди відповідальні перед судом, до якого може їх позвати кожен, незважаючи на їхню зверхність [180, 36-41].

Аналіз даної частини програми УДРП показує, що вона, по-перше, цілком збігається з платформою Української Радикальної Партії. По-друге, в програмі УДРП не передбачалося поділу влади на законодавчу та виконавчу, що, як уже зазначалося, стане одним із наріжних каменів організації й функціонування радянської влади, більш тоталітарної, ніж демократичної. За однаковими з УРП засадами передбачається й роль судової влади. Партії та громадські організації мусять бути самодіяльними й захищати інтереси громадян. Трудові колективи, кооперативи діють на основі самоврядування [180, 41-56].

Як бачимо, програма Української Демократично-Радикальної Партії на той час включала в себе основні питання створення нової політичної системи України, та все ж вона не є досконалою, і це природньо, оскільки в ній переважає соціалістичний зміст. Як і програми інших партій, вона хибувала певною утопічністю. На думку авторів посібника „Українська політологія: витоки, еволюція”, УДРП нічого принципово нового в ідеологію українського національно-визвольного руху не внесла. „Але поява цієї партії на політичній арені України в умовах проголошених урядом громадянських свобод справляла на національний рух свій вплив. Ця партія опинилася у центрі прагнень українців позбавитися принизливих обмежень і заборон царизму в культурно-освітній сфері”, – вважають вітчизняні політологи [202, 133].

Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія (УСДРП). Програма Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) складається з двох основних частин: аналітично-конститууючого вступу та розробки шляху України на перспективу. Основні пункти по реформуванню

політичної системи України, яка має перебувати у якості автономії в складі Росії, містяться в другій частині програми. Політичні відносини мають бути демократичними. Партія ставить перед собою ряд конкретних завдань, яких береться домагатися [182].

Основні політичні вимоги, викладені у програмі УСДРП:

1. Загальне, рівне, пряме виборче право з закритим голосуванням для кожного громадянина 20 років. Права кожного виборця бути обраним в усяке представницьке зібрання. Пропорційна система виборів з участю партій і громадських організацій.

2. Народне законодавство (референдум та ініціатива).

3. Виборність й відповідальність урядовців (чиновників), право кожного громадянина притягти всякого урядовця за його незаконні вчинки по службі до суду, минаючи безпосереднє службове начальство винуватця.

4. Право кожної нації на політичне й культурне самовизначення.

5. Широке самоврядування – місцеве й крайове – для всього населення держави.

6. Необмежена свобода слова, друку, совісті, зібрань, спілок і страйків.

7. Недоторканність особи, помешкання, листування.

8. Право вільної зміни місця проживання, скасування паспортів, цілковитої свободи промисловості та розпорядження своєю власністю.

9. Скасування всіляких привілеїв для класів, станів, незалежно від статі, віри чи національності.

10. Рівноправність всіх мов у школах, судах, місцевих, громадських та урядових установах.

11. Проголошення віри приватною справою. Припинення допомоги церквам від держави [182].

Аналіз програми УСДРП показує, що в деяких положеннях і вимогах щодо політичних відносин є суперечності. Наприклад, у вступі партія декларує неприйнятність приватної власності, а в програмі записує вимогу свободи промисловості та розпорядження своєю власністю.

Політична організація суспільства як елемент політичної системи в програмі УСДРП розкрита дуже обмежено. Записано, що автономія України є окремим представницьким зібранням (Сеймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, які стосуються території України. Про поділ влади на законодавчу та виконавчу в програмі не сказано. Стосовно судової влади висувається вимога виборності й незалежності судів; суду присяжних; знищення всіх особливих та спеціальних судів; безплатного судочинства та юридичної допомоги; відміни смертної кари та довічного ув'язнення; умовного засудження. Є в програмі УСДРП нова пропозиція, яка вирізняє її серед інших партій: заміна постійного війська народною міліцією [182].

Політичні й правові норми як елемент політичної системи окремо в програмі УСДРП не представлені. Але послідовний розгляд цієї програми дає підстави стверджувати, що в ній містяться права на колективну, а в селі – й на індивідуальну власність, право на працю, житло, охорону здоров'я, освіту, свободу спілок, зібрань, страйків, вірувань, недоторканність особи та “селитьби”. Але поряд із цим проголошуються вимоги проти обмеження прав людини, перш за все, стосовно виключення приватної власності, ліквідації класів та інше [182].

Уважне зіставлення подібних суперечностей, поглиблене вивчення програми УСДРП дає ґрунт для певних висновків. По-перше, ця програма екстремістсько-соціалістична, вона не могла бути прийнятною для всього суспільства. По-друге, непослідовність позицій, які перекреслюють одна одну, подекуди вкрай заплутують і роблять незрозумілою реальну сутність змісту. По-третє, дотримання такої програми безумовно призводить до загострення класової боротьби, провокує розв'язання громадянської війни. По-четверте (що для нашого аналізу головне), ця програма не вказує чітких підходів до формування політичної системи України, взагалі не передбачає досягнення нею повного суверенітету й незалежності, побудови української державності як стрижня її політичної системи.

Українська Селянська партія (УСП). Програма Української Селянської Партії (УСП) називається “Наші завдання (Декларація Української Селянської Партії)”. Необхідно зауважити, що ця програма дуже коротка, але містить цікаві положення щодо формування політичної системи України. Політичні відносини постають у цьому документі головною вимогою. Йдеться про необмежену свободу політичної діяльності громадян, політичних партій та організацій, рівних умов для цієї діяльності. Партія засуджує колишніх проводирів селянства за те, що вони всю свою увагу звертали на економічне питання, себто на боротьбу за землю та добробут селянських мас, майже зовсім відкидаючи політичні завдання – боротьбу за права та вольності громадянські. У зв’язку з цим у програмі УСП робить такий висновок: якщо народові бракує політичної та національної волі, а економічна боротьба – суто економічними засобами – неможлива, лишається єдиний засіб – політично-національна боротьба [166].

Стрижневий елемент політичної системи українського суспільства в програмі УСП висвітлюється практично в декількох вимогах. По-перше, автономія України в межах етнографічних. Щоб по всій Україні – “від Кавказу по Сян” – усюди, де лунає українська мова, всіма справами порядкували “наші виборні люди й самі вони для нас закони писали, збираючись на Українську Раду – Сейм”. По-друге, Народна Рада тільки тоді буде справжньою виразницею народної волі й дбатиме про добро народне, коли “таємно й прямо до Сейму всі люди вибиратимуть послів рівними та вільними голосами” [166, 16-23]. Ця частина програми УСП явно недосконала. В ній немає жодної згадки про поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, про партії та громадські організації.

У програмі УСП політичні й правові норми як елементи політичної системи передбачають необхідність забезпечити законом громадянські права кожної людини, свободу спілок, зборів, страйків, вірувань, недоторканість особи та „селетьби”, “щоб ні поліція, ні інші урядовці без суду ніколи не могли нехтувати їх”. Забезпечити права на вільний культурний розвій усіх

народів, на охорону здоров'я, праці тощо [166, 23-25]. Все це свідчить про велику увагу партії до політичних і правових норм узагалі й прав людини – особливо.

Українська Партія Соціалістів-Революціонерів (УПСР). Програма Української Партії Соціалістів-Революціонерів (проект виданий київською групою українських соціалістів-революціонерів) містить лише окремі положення щодо формування нової політичної системи України. Лідерами УПСР були М. Грушевський, П. Христюк, М. Коваленко та інші. УПСР виступала за екстериторіальну автономію України в складі Росії, за “федерацію рівноправних, національно-територіальних республік із забезпеченням у їх межах прав національних меншостей”. У програмі Української партії соціалістів-революціонерів зазначалось, що в політичних справах партія домагається республікансько-демократичної форми правління для України без президента; зосередження законодавчої влади в однопалатній раді народних представників – українському сеймі, а виконавчої влади – в руках ради міністрів, обраної українським сеймом і відповідальної в особі сейму перед усім народом [179].

Свій підхід до справи УПСР розпочинає з вимог перебудови загальноросійської політичної системи, всього суспільного життя на основі примусового відчуження всіляких засобів виробництва, передання їх децентралізованим національним трудовим органам. Здійснивши соціалізацію засобів виробництва й ліквідувавши всю загалом приватну власність, суспільство зосередить свою політичну силу на вільних федераціях, які найповніше й найкраще виражатимуть суспільні настрої, прагнення народу, диктуватимуть його волю [179].

У сфері політичної перебудови ідеалом партії є союз вільних національних і крайових федерацій, які управлятимуться спільним парламентом, скликаним на основі загального, рівного, таємного, незалежного від статі виборчого права. Політичні відносини як елемент політичної системи ґрунтовно не висвітлюється, але деякі положення

представлені. Наприклад сформульовані такі вимоги: право на свободу організацій робітників, селянства та інтелігенції та їхню вільну діяльність; забезпечення прав та інтересів національних меншин і груп; об'єднання організацій і рухів усіх областей. Політичні та правові норми висвітлено досить узагальнено: повна політична свобода (друку, зборів, страйків і т.д.); забезпечення прав та інтересів національних меншин і груп; загальна обов'язкова освіта; право на вільний розвиток людської особистості [179, 16-23].

Перспектива політичної організації українського суспільства представлена двома основними положеннями. По-перше, скликання Українського Установчого Сейму, який би виробив і втілював у життя національно-територіальну автономію українського самоуправління. А по-друге, розвиток крайового життя на основі широкого самоврядування. Форми правління, державний устрій, політичний режим та інші питання політичної організації суспільства в програмі не висвітлюються [179].

Аналіз програми Української Партії Соціалістів-Революціонерів свідчить про те, що вона, з одного боку, є найбільш лівоекстремістською й утопічною, а з іншого – не дає визначення політичної системи майбутньої України, не висуває жодного положення про створення Української суверенної незалежної демократичної держави, національних політичних інститутів. Це можна пояснити тим, що українські есери мали не тільки спільну з московськими есерами програму і тактику дій, але й були у певній організаційній залежності з останніми.

Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС). Більш гостро ставилися питання Українською партією самостійників-соціалістів (УПСС), лідерами якої були М. Міхновський, І. Луценко та інші. Підкреслювалось, що “в справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української Народної Республіки” [6, 56]. Рішуче висловлювалися проти федеративних зв'язків, бо історично (приклад з Москвою і Польщею) це не було виправдано, коли “дужчий народ при нагоді підгортав слабшого” [6, 71].

Програмні документи збігалися з Українською народною партією, про яку згадувалось раніше.

Якщо узагальнити програмні положення українських партій, то звертає на себе увагу перш за все наявність пунктів про самостійність і суверенітет Соборної України, як, скажімо, в УНП. Українська соціал-демократична робітничка партія (до 1905 р. – РУП) після Жовтневих подій також визнала необхідність створення незалежної Української народної республіки і взяла активну участь в діяльності Центральної Ради і Директорії УНР.

Ідея створення інституту президентства знайшла своє місце в програмі УПСС, в якій окремим розділом окреслювався державний лад незалежної України. “Головною законодавчою владою” проголошувався парламент, а “головною виконавчою владою” – президент республіки і рада міністрів. Президент визнавався главою держави, мав обиратися парламентом і перебував на посаді протягом строку повноважень останнього. Передбачалось встановити принцип політичної відповідальності уряду перед представницьким органом та засади парламентського формування ради міністрів. Фактично цим документом була запропонована ідея парламентської республіканської форми правління [6, 72-74].

Аналізуючи програмні положення провідних українських партій початку ХХ століття щодо форми держави і характеру національного розвитку України у майбутньому, на нашу думку, варто розглянути також конституційний проект М. Грушевського, представлений у 1905 році. Свій проект М. Грушевський виклав у статті „Конституційне питання і українство в Росії”. На переконання цього одного з провідних громадських діячів України початку ХХ століття, тільки децентралізація Росії зможе забезпечити успішний економічний і культурний розквіт провінцій, і тільки організація самоврядування на національній підставі може знейтралізувати чи зменшити національну боротьбу на тих територіях, де проживають великі недержавні народи. За проектом М. Грушевського, управління кожної із самостійних областей має відбуватися обранням Сеймом, повноваження якого повинні

цілком залежати від розмірів території: більша територія мусить мати більші повноваження. Уряд формується з вибраних представників з вирішальним голосом [200, 147]. Отже, конституційний проект М. Грушевського базувався на двох основних принципах: репрезентативний уряд та національна територіальна децентралізація.

Ретроспективний огляд підходів до формування політичної системи України, які містяться в програмах українських політичних партій початку ХХ століття, дає змогу зробити деякі узагальнюючі висновки.

По-перше, програми всіх тогочасних політичних партій України недосконалі щодо вибору принципів і шляхів створення політичної системи. Практично всі вони сходилися на тому, що Україна має бути автономною республікою в складі Російської Федерації й не вели мови про домагання її цілковитої незалежності та самостійності.

По-друге, в більшості перелічених документів зовсім не йдеться про конституцію як основу політичних та правових норм, усього законодавства. Там же, де є спроба привернути увагу до необхідності основного закону незалежної України, немає чіткої позиції щодо його змісту й ролі в політичному житті суспільства.

По-третє, всі названі програми мають соціальне спрямування – від лівоекстремістських (УСДРП, ПУСР) до ліберально-демократичних (УДП, УРП). Вони багато в чому повторюють одна одну, а в деяких випадках просто є ідентичним, як, скажімо, програми Української Радикальної та Української Демократично-Радикальної партій. Отже, громадянству практично не пропонувався для розгляду широкий спектр можливостей встановлення справді демократичної політичної системи в Україні.

По-четверте, жодна з політичних партій України початку ХХ століття не спромоглася висловити науково обґрунтовані позиції щодо політичної організації суспільства, поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, місце та роль політичних партій і громадсько-політичних організацій у державотворенні.

По-п'яте, в більшості програм відсутні положення про засоби масової інформації, або ж трактування функцій цього елемента політичної системи України "розмиті" [203, 187-192].

Є й ряд інших недоліків у змісті викладених вище програм. Та все ж треба визнати, що в цілому вони становлять велику культурно-політичну спадщину перших у ХХ столітті політичних організацій України. Із їхнього доробку є що взяти на озброєння нашим сучасним партіям, є чому повчитися в їхній діяльності, спрямованій на формування демократичної політичної системи суверенної, незалежної, самостійної України.

Які ж із цих набутоків варто використовувати в сучасних умовах?

1. Забезпечення подальшого розвитку й удосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору самоуправлінню суспільства на всіх рівнях його соціально-політичної організації, створення умов для всебічного розвитку ініціативи громадян, представницьких органів влади, партій, об'єднань і рухів, трудових колективів. Усі ці положення містяться в більшості програм українських політичних партій.

2. Побудова демократичної, правової соціальної держави з активно діючим парламентом; професійним, висококваліфікованим і відповідальним урядом; незалежними судовими органами.

3. Радикальне зміцнення законності й правопорядку, аби виключити можливість узурпації влади та зловживань, ефективно протистояти бюрократизмові й формалізові. Утвердження верховенства закону, його беззаперечне дотримання на всіх рівнях, усіма громадянами та їхніми організаціями. Забезпечення таких життєвих умов для всіх громадян, які відповідають сутності прав людини.

4. Формування громадянського суспільства, самодіяльних організацій вільних індивідів: політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів, асоціацій, покликаних виражати й захищати індивідуальні та групові інтереси громадян, встановлювати й реалізовувати особливі відносини з державою.

5. Підвищення та вдосконалення політичної культури та свідомості особи, самосвідомості суспільства, української нації, класів, соціальних груп та окремих індивідів. Здійснювати це як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Вирішення цього завдання вимагає, з одного боку, створення раціональної системи політичної освіти всіх громадян, а з іншого – збагачення повсякденного практичного політичного досвіду, оскільки емпіричний рівень політичної свідомості й самосвідомості відбивається в спостереженнях, навичках, певних уявленнях, стереотипах, які виникають, формуються й закріплюються у суб'єктів політичного процесу.

Особливу увагу потрібно звернути на піднесення політичної культури суспільства й кожного громадянина. Творення нової політичної системи України вимагає якісно нового стану духовності народу, посилення його освітнього й культурного потенціалу, структурних змін у вищій освіті, звернення до найліпших традицій політичної історії й культурної спадщини українського народу, раціонального й ефективного використання вітчизняного мистецтва.

6. Забезпечення необхідних умов для подальшого вільного розвитку кожної нації й народності, зміцнення їхньої дружби та співробітництва. Розглядаючи цей важливий напрям становлення політичної системи незалежної України, необхідно зауважити, що в усіх програмах політичних партій початку ХХ ст. містяться засадничі настанови щодо формування та зміцнення національної самосвідомості й національної культури українців, а також представників інших націй і народностей, із яких складається народ України. По мірі того, як будуть вирішуватися ці питання, зменшуватиметься число проблем і суперечностей у міжнаціональних відносинах, виключатимуться причини можливих міжнаціональних конфліктів.

7. Удосконалення засобів масової інформації та зміцнення їхньої ролі в регулюванні політичних відносин, керівництві та управлінні суспільством, у формуванні політичної свідомості, політичної культури, особливо у владно-політичній інтеграції суспільства.

Найважливішим завданням засобів масової інформації є забезпечення широкої гласності як однієї з передумов демократизації, важливого принципу розбудови громадянського суспільства й правової держави, створення нової громадсько-політичної ситуації, яка б характеризувалася розкріпаченням свідомості й ініціативи людей, вільним обміном думками та боротьбою поглядів (але не класів!), справжнім плюралізмом у пошуках шляхів виходу з кризового становища країни. Використовуючи гласність, засоби масової інформації мусять не допустити її перетворення на засіб задоволення амбіційних, егоїстичних інтересів окремих людей чи груп, досягнення цілей, котрі не збігаються із завданням запровадження в життя та зміцнення реального народовладдя. Слід пам'ятати: коли гласність не пов'язується з демократією, вона неминуче стає засобом підігрівання влади натовпу (охлократії) або придбання політичного капіталу, особистого чи групового збагачення, утвердження своєї влади “обраних” і багатих (плутократів). Отже, на все це треба пильно зважувати, вдосконалюючи засоби масової інформації як елемент політичної системи суспільства, спираючись на досвід політичних партій України початку ХХ століття (як позитивний, так і негативний).

8. Своєчасне оновлення політичної системи незалежної України з урахуванням внутрішнього та міжнародного становища, тобто її постійна адаптація.

Політична система – відкрите, динамічне, складне утворення. На неї впливає внутрішнє середовище, тобто власні економічна і соціальна система, а також політичні, економічні й соціальні системи інших країн. Вартісність програм політичних партій України початку ХХ ст. якраз в тому й полягає, що в них здійснено ґрунтовний аналіз політичних відносин, політики та політичних систем західних країн та їхнього впливу на українські політичні, економічні й соціальні відносини. В сучасних умовах вплив політичних систем країн Заходу й Сходу, їхній тиск на політичну систему України та інших країн колишнього СРСР диктують необхідність не лише модифікації

нових політичних систем, їхньої адаптації до тиску ззовні і зсередини, а й змушують їх самих відповідно впливати на політичні системи закордоння, вимагаючи від них більш демократичних і справедливих відносин з новими незалежними суверенними державами.

Висновки до першого розділу

Розгляд історіографії проблеми та джерельної бази дослідження засвідчує, що питання визначення оптимальної форми держави і характеру національного розвитку України наприкінці XIX – на початку XX століття було центральною темою наукових пошуків найвизначніших вітчизняних інтелектуалів, а також основою програмно-ідеологічних розробок суспільно-політичного спрямування. Саме період зламу XIX – XX століть – це час концептуального оформлення ідеї української державності.

Ідеологічно-прикладне та науково-теоретичне вирішення питання визначення та обґрунтування мети, сутності, спрямування, форми організації та шляхів творення майбутньої Української держави корелювалося, виходячи з ідейно-політичних позицій того чи іншого політичного мислителя або громадського діяча. Тому значну частину бібліографії представленого дослідження являє собою інтелектуальна спадщина українських вчених та суспільно-політичних діячів, які працювали у кінці XIX – на початку XX століття. Розгляд сучасних досліджень з зазначеної проблематики дає підстави стверджувати, що сьогодні не бракує напрацювань цього напрямку, проте не всі вони мають системний характер і не позбавлені суб'єктивістських оцінок. Отже, представлена робота претендує стати певним продовженням попередніх досліджень.

Перед тим, як розглянути теоретико-концептуальну спадщину з досліджуваної проблематики, ми вважали за потрібне проаналізувати ідейно-політичні засади, висвітлені у програмах провідних політичних партій

України початку XX століття. Даний аналіз засвідчив, що політична ситуація в Україні на зламі XIX – XX століть визначалася надзвичайним ідеологічним плюралізмом ідей, ідеалів, поглядів, концепцій. На політичній арені тогочасної України домінували партії лівоцентристського спрямування, які досить помірковано уявляли державницьке майбутнє України, залишаючись на автономістських та федералістських позиціях. Ідеологи партій правого спрямування, хоча і не мали широкої підтримки серед українства, проте послідовно відстоювали ідеї державної самостійності України. Спільними для програм усіх вітчизняних партій кінця XIX – початку XX століття було те, що вони виступали за розвиток демократії в Україні, широкі політичні права громадян, хоча і не мали чіткого уявлення про побудову політичної системи України та не вбачали за необхідне зосередити увагу на базових конституційних засадах державності.

РОЗДІЛ II

ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ОБГРУНТУВАННЯ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Панславізм як засаднича ідея федералістських концепцій української державності

Проблема розгляду майбутнього державного поступу України, як вже зазначалося у першому розділі, була однією з центральних дискусійних тем теоретико-наукових і політико-прикладних розробок вітчизняних дослідників у період кінця ХІХ – початку ХХ століття. Запеклі суперечки точилися навколо таких питань, як: визначення найоптимальнішої форми держави, розробка майбутнього політичного режиму, ідеологічні засади обґрунтування вітчизняної державності, і передусім – формулювання основ національного розвитку України. Ідейний спектр вітчизняної політичної думки цього періоду був надзвичайно строкатим. Його особливістю було те, що розроблялися як імперські, так і федералістські й навіть самостійницькі концепції державницького майбутнього України. Як вже згадувалось, наприкінці ХІХ століття найбільш популярною була федералістська ідея української державності, що пов'язується передусім з іменами М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, концепції яких багато в чому базувалися на ідеалах панславізму.

Варто зазначити, що ідеали панславізму на вітчизняних теренах активно розроблялися й пропагувалися ще на початку ХІХ століття, коли в Україні, як і в інших слов'янських землях, запанувала “всеслов'янська” ідея – ідея слов'янського відродження та об'єднання усіх слов'янських народів. Джерелом, з якого брала початок думка про слов'янське єднання, були національні рухи та поживлення активності усіх слов'ян наприкінці ХVІІІ –

на початку XIX ст. Поруч з ідеями політичного визволення слов'янських народів сильнішими ставали прагнення національного визволення, національного розвитку, відродження національної культури, а також ідея об'єднання усіх слов'ян, які мали багато спільних етнічних і лінгвістичних рис та особливостей історичного розвитку, сповідували переважно православну релігію. Цей загальнослов'янський рух дістав назву панславізм.

Дещо відмінним було сприйняття слов'янської ідеї на українському ґрунті, оскільки потрібно враховувати, що з часів втрати державної самостійності у XVII ст. українська ідея перебувала у кризовому стані. Отже, ідея консолідації усіх слов'ян посіла в Україні місце національної ідеї.

Вже у пресі середини XIX ст. зазначалося, що ідея рівноправності слов'янських народів у майбутній слов'янській державі різко відрізняє українських слов'янофілів – кирило-мефодіївців від слов'янофілів московських (“Augsburger Allgemeine Zeitung”, № 185, 1847 р.) Пізніше, у статті “Україна”, надрукованій у “Коло колі” № 61 від 15 січня 1860 р., М. Костомаров пише про особливості українського панславізму, на ідейному підґрунті якого будували свої ідеї учасники Кирило-Мефодіївського братства: “...ідея панславізму прийнялась на Україні зовсім не так, як у Москві, ...в прагненні... простерти коли-небудь царственну десницю на слов'янські народи і уготовити їм завидну долю України й Польщі. В Україні ця ідея одразу набула світлої форми федеративного союзу Слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і суспільній свободі” [183, 150-151]. Виходячи із вищезазначеного, на нашу думку, український панславізм середини XIX століття можна визначити як суспільний рух, що базувався на ідеології пробудження національної свідомості слов'янських народів, відродження їх мови і культури та об'єднання їх на засадах рівноправності та вільного розвитку.

Представники українського панславізму в своєму прагненні відновити буржуазні свободи, створити демократичні державні інституції та парламентсько-конституційний лад були подібними скоріше до західників,

ніж до слов'янофілів, однак розходилися з першими у питанні щодо оцінки діяльності Петра I, що було природнім для представників України. Із слов'янофілами їх об'єднували симпатії до західних слов'ян, панславістська ідея об'єднання слов'янських народів навколо єдиного центру, а також християнська основа ідеології і діяльності. Ці принципи були покладені й в основу проектів державотворення, авторами яких були представники українського панславізму. У першій половині XIX століття це були насамперед діячі Кирило-Мефодіївського товариства. Так, радянський дослідник Г. Сергієнко зазначав: „Питання про самостійне існування України в статуті [Кирило-Мефодіївського товариства – Ю.М.] розглядалось як частина загальнослов'янського і ставилося в залежність від утворення республіканської федерації слов'янських народів” [183, 150].

Ідеї панславізму не стали менш популярними у наукових та політично активних колах українства і в другій половині XIX століття. Саме панславістські ідеї набули достатньо ґрунтовної теоретичної розробки, вони базувалися на доволі переконливій політико-філософській аргументації. Безумовно, що найбільший внесок на ниві наукових і політичних пошуків щодо майбутньої федерації слов'янських народів зробив Михайло Драгоманов, його авторитет справив величезний вплив на розвиток вітчизняної державницької думки не лише у зазначений період, але й в подальшому [95]. Показово, що ідеї М. Драгоманова використовувалися не лише поборниками федералізму, але й прихильниками самостійницьких поглядів на майбутнє України. На відміну від своїх попередників, (кирило-мефодієвців, та зокрема М. Костомарова) ідею слов'янської єдності, причому “піднятої” вже на рівень єднання загальноєвропейського, “космополітичного”, М. Драгоманов намагався поставити на фундамент, обґрунтований з позицій сучасних йому європейських демократичних “визвольних” теорій.

Для Драгоманова похідною була думка про творення певної народної єдності (в рамках костомарівського “визнання великого всеслов'янського

значення державних здатностей великоруського племені”). Цю тезу з повним на те правом можна розглядати в руслі тогочасних процесів творення європейських політичних націй. “...Вийде вільно та діагональ сил, яка виразить ... не місцеву ..., а ... спільну руську народність, яку ми вправі очікувати з тих часів, як “Московська держава” перетворилась ... на “Російську імперію” [84], . Причому, це єднання мало перспективно включити в себе і “австрійську Русь”, і “справжню Польщу із спорідненим з нею католицьким слов’янством” [84, 78].

На наш погляд, проекти федералізації тогочасної Росії – це логічний, необхідний ступінь визрівання і вирішення проблеми національного самовизначення, особливо, коли це стосується у певний спосіб споріднених етносів, причому, у жорстко централізованій до того державі. Можна стверджувати, що концепція Драгоманова являє собою приклад спроби віднайдення компромісу, створення синтетичної теорії з метою подолання розбрату, пануючого поміж українством щодо бачення власного державницького майбутнього. „Думка Драгоманова синкретична. Вона поєднує демократичні, соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов’янофільські та західницькі елементи. Щоб охопити систему Драгоманова як органічну єдність, потрібно знайти центр тяжіння цього цілого. В його політичному мисленні такою центральною точкою і визначальним фактором є, без сумніву, ліберальна ідея”, – зауважив І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи теоретичну спадщину свого видатного попередника [143, 301].

Мислитель називав себе “космополітом”, засуджував національну нетерпимість і “національну самоспокусу”. Саме “європеїзм, або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, є краща основа для українських автономних стремлінь і ... тепер усяка наукова, як і політична діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті” [82, 465-466]. В іншій своїй праці він писав, що принципом його діяльності в національній сфері є “космополітизм в ідеях

і цілях, національність в основі і формах культурної роботи” [81, 42].

Але “космополітизм” М. Драгоманова – це не зневага до всього вітчизняного, як і до чужого. В його розумінні ідея “космополітизму” означає відсутність націоналізму, прийняття рівності всіх народів, їх культури, мови, суспільно-політичного устрою, повага до національної гідності. Називаючи себе космополітом, він говорив не про “загальносвітову державу”, заради якої він повинен забути інтереси своєї батьківщини. Його мрією була федерація громад у межах областей України, котра входить у федерацію слов’янських народів і у федерацію народів світу, в яких жодна нація не буде поставлена вище іншої в політичному та соціально-культурному плані [148, 87].

Вчений був переконаний, що соціальна і національна свідомість розвиваються в ритмах, які притаманні кожній з них, що необхідно рахуватися не тільки з соціальними, а й національними настроями. Заперечуючи націоналізм, він підкреслював цінність для людства такого об’єднання, як нація, тому, що вона є формою духовної солідарності між людьми. Без національної свободи Драгоманов вважав неможливим реалізацію прав людини, як і без існування свободи особи – національної рівності. Він ставив питання про необхідність створення національних партій, об’єднаних на федеративній основі [5, 52-54].

Кожна національна ідея прагне перейти від теоретичного постулювання в площину політико-практичну. Тому в М. Драгоманова формування національної самосвідомості повинно перейти в площину національного самовизначення, що означало визнання за кожною нацією гарантованого права відати своїми національно-культурними і господарськими справами через місцеве самоврядування і федерацію областей, громад в рамках єдиної державності, яка базується на принципі демократичної централізації.

Дослідник виходив з того, що існування і розвиток державності визначається не стільки нацією, скільки організацією господарського

порядку, умовами виробництва і обміну. З цієї причини він не прагнув надати своїй нації державний характер шляхом її відділення від Росії. Оцінюючи досвід європейського державного будівництва, М. Драгоманов зазначав: “Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива без державної відрубності. От через те, я не бачу ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії” [82, 427].

Отже, М. Драгоманов відмовлявся серйозно розглядати перспективу цілковитої незалежності України, посиляючись на те, що політичного руху з такою програмою в Україні немає. Політична програма федералізму, яку він обстоював, ґрунтувалась передусім на раціоналістичному врахуванні реалій, головним чином – реалій російського визвольного руху.

Мислитель чітко усвідомлював, що український рух, реалізація української ідеї має перспективу лише тоді, коли вони не послаблятимуть, а посилюватимуть, як це не дивно, російську демократію. В принципі він розраховував на те, що неминуча демократизація Росії викличе всеросійську тенденцію до федералізації (демократія немислима без місцевого самоврядування), і в цьому загальному потоці можливе безкровне досягнення суверенітету в рамках широкого державного союзу.

М. Драгоманов не мислив “автономії національної” без “політичної автономії”, без “політичної самостійності націй”. Він нерідко говорив про “політичну і національну автономію українську на ґрунті земської автономії” [78, 47]. На його думку, назріло питання про “національний автономізм” політичного характеру. Відрізняючи “автономізм політично-національний” від “етнографічно-національного”, він був пропагандистом першого, поставленого під контроль “космополітизму.” Він не виключав у майбутньому “самоврядування” України з виходом її на міжнародну арену, з наданням їй прав безпосередньо впливати на напрямок зовнішньої політики.

Таким чином, федералістська концепція Драгоманова спиралась на

результати порівняльно-історичного і політико-соціологічного аналізу реально існуючих і сучасних йому форм державного устрою. Деякі з них, як наприклад, козацьку республіку чи Швейцарію, він був схильний ідеалізувати, але в цілому його висновки відзначаються точністю і глибинністю.

Ми дотримуємось тієї думки, що М. Драгоманов розглядав національні права і свободи в контексті політичної реальності, яка існувала тоді в Російській імперії. Тому шлях до конфедерації автономних регіонів, встановлення і вдосконалення федеративного устрою в суспільстві здавався Драгоманову найбільш доцільним і виправданим. Актуальність політологічної концепції Драгоманова, на наш погляд, полягає в тому, що вчений у своїх розробках майбутнього української держави намагався поєднати класичні соціал-демократичні ідеї, які і в ХХІ столітті залишаються запитуваними в суспільстві, з політичними ідеалами західної демократії й лібералізму.

На думку М. Драгоманова, однією з засадничих ідей української державності має стати ідея поступу. Вчений стверджував, що на зміну багатонаціональним імперським країнам йдуть національні держави. Але прагматично аналізуючи тогочасну політичну ситуацію як серед українства Австро-Угорщини, так і в загалі співвітчизників на теренах Російської імперії, вчений дійшов висновку про те, що державницький світогляд в українській масовій свідомості відсутній. Отже, сценарій здобуття державницької незалежності України наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття дослідник вважав політичною утопією, наголошуючи на тому, що для цього конче необхідною є підтримка Європи. Як зазначає вітчизняний дослідник А. Круглашов: „ Абсолютизуючи переваги федералізму, вчений песимістично ставився до можливостей побудови української національної держави. Хід його думок спирався на констатовану ним байдужість провідних західних держав до „українського питання”, на відставання українського національного руху від розвитку визвольних рухів інших

східноєвропейських народів. Такі думки відмовляли українській нації в здатності вибороти власну державу, що засвідчує певні ідейні „табу” Драгоманова. Але ці аспекти теоретичної спадщини вченого не дають підстав для звинувачувального висновку про „історичну відповідальність” Драгоманова за нехтування самостійницькою програмою” [122, 29].

Варто зазначити, що Драгоманов як засновник школи громадівського соціалізму намагався постійно відмежовуватися від спроб повного розчинення українського руху в загальноросійському, підкреслюючи, що він є соціалістом європейським, а не російським. Свою історичну місію вчений не обмежував ані Україною, ані Російською імперією, аналізуючи розгортання історичних процесів і суспільного поступу у світі в цілому. Роздуми про особливості існування української нації привели Драгоманова до висновків про те, що в українства ще не виробилася у достатній мірі гордість народу, пов’язана з ідеєю власного державно-політичного самостійного існування.

Вчений не був принциповим прихильником або противником націоналізму як ідеології та політичного руху, вважаючи, що його треба оцінювати, виходячи з конкретних історичних обставин. На переконання вченого, українські соціалісти, підтримуючи ідею національного звільнення українців, не повинні орієнтуватися на націоналізм як на ідеологію. Дослідник відстоював ідею необхідності домінування загальнолюдських інтересів над національними: „Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям” [78, 469].

Становлення нового, справедливого суспільного ладу, на переконання Драгоманова, стає закономірним результатом світового історичного процесу. Людство, освоюючи природний світ, пізнаючи глибше і точніше закономірності розвитку природи і суспільства, невідворотно наближається до встановлення нового порядку, що адекватно відповідатиме сутності людини як природної істоти. Таким чином, державницька теорія Драгоманова спирається на переконання вченого у незворотності

поступального розвитку людства. До того ж, Драгоманов підкреслює: розглядати долю і державницькі перспективи української нації потрібно у нерозривному зв'язку зі світовою історією, орієнтуючись на політичну історію, сьогодення і майбутнє Західної Європи. Як зазначає сучасний вітчизняний дослідник О. Салтовський: „... пропаганда необхідності політичної складової визвольних змагань українців, поєднання ідей національного і соціального визволення – все це визначає те місце, яке М. Драгоманов займає в історії української політичної думки, в процесах національного відродження, у вкоріненні у свідомість українського народу розуміння власного історичного призначення” [183, 239-240].

О. Салтовський, намагаючись подолати певні суб'єктивістські оцінки, ідеологічні нашарування, доводить, що Драгоманов „був сином свого часу”, „він прагнув ставити перед українським політичним рухом реальні завдання, ті, які могли бути реалізовані виходячи з наявних умов”. На думку вітчизняного дослідника, однобічною, занадто поляризованою є розуміння теоретичної спадщини Драгоманова як „антидержавницької”. Так, у своїй теорії вчений пропонував в майбутньому послабити державу за рахунок передачі більшої частини управлінських функцій від держави до органів громадського самоуправління, інституцій громадянського суспільства.

Але саме Драгоманов поставив питання про українців як про націю, що врешті-решт багато в чому сприяло формуванню української національної еліти на початку ХХ століття. О. Шульгін, син близького співробітника Драгоманова Я. Шульгіна, оцінював ситуацію з впливом Драгоманова на подальший розвиток українського політичного мислення таким чином: „Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини ХІХ століття це був максимум вимог... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії, це була передумова поширення національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. ... З Драгоманова вийшли і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон

Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті і активні діячі кінця XIX віку” [183, 240-241]. Отже, на наш погляд, все ж таки є об’єктивні підстави класифікувати теорію Драгоманова як державницьку. А вплив цієї теорії на подальші пошуки ідеалу майбутньої Української держави важко переоцінити.

На наше переконання, можна стверджувати, що саме М. Драгоманов став у XIX століття тим вітчизняним вченим, який запропонував найбільш розроблену політичну версію панславистських ідеалів. Дослідник вважав, що, використовуючи надзвичайну популярність у середовищі слов’янських інтелектуалів (особливо на теренах Східної Європи) ідеалів панславізму, проголошуючи принципову рівність і братерство усіх споріднених мовою та культурою народів, можна творити нові основи для майбутнього вільного єднання східних слов’ян. Особлива роль у цьому процесі, на думку М. Драгоманова, має належати українцям. Адже українці в Росії, галичани в Австрії можуть стати посередниками між Росією та західним слов’янством. „Виконання місії посередника між „єдиною” державною слов’янською нацією та недержавними слов’янськими народами Драгоманов оцінює вже не з огляду на інтереси Російської імперії, її цілості та державного розвитку, а з точки зору „української ідеї”, – зазначає у монографічному дослідженні сучасний український вчений А. Круглашов, оцінюючи специфіку тлумачення ідеалів панславізму М. Драгомановим [121, 262].

Певним поворотним пунктом в осмисленні М. Драгомановим ідей панславізму стає період 1870-х років, на який припадає розгортання боротьби слов’янських народів за незалежність на Балканах. Вчений сприймає цей час як знаковий, унікальний, слухний для втілення своїх ідей та планів на практиці. Але політичні реалії тогочасної Російської імперії швидко викликали розчарування дослідника. Тому він закликає українство відійти від споконвічного інерційного споглядання, звільнитися від стереотипів, які вкоренилися у свідомості української інтелігенції, передусім подолати синдром провінційності. Результатом переосмислення ідеалів панславізму

М. Драгомановим стала цілком прагматична ідея слов'янської взаємності: українці мають співпрацювати зі слов'янами не стільки внаслідок історичної або культурної близькості, скільки, виходячи з того, що саме слов'яни становлять більшість сусідніх з Україною народів, усвідомлення того, що від їх позитивного або негативного ставлення залежатиме успіх чи поразка в боротьбі за українську справу [121, 274-275].

Драгоманов відводить для українців поважне місце у творенні майбутнього всеслов'янського єднання, наголошуючи на необхідності формування розгалуженої мережі українсько-слов'янських зв'язків. Окреслюючи перспективи становлення у майбутньому Всеслов'янського Союзу, вчений підкреслює: „Українські ж справи так зчіпляються з справами сусідніх людей навкруги, і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всілякими іншими слав'янськими, – і не слав'янськими [...], що українському громадському чоловікові власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи й найподібнішої долі, – себто слав'ян” [83, 96].

Підтвердженням того, що ідеали панславізму посідали чільне місце у політичній теорії М. Драгоманова, є розроблений ним проект Всеслов'янського Союзу. Вчений пропонує створити „Всеслов'янське товариство”, метою якого має стати тісна співпраця українців з усіма подібними до них за становищем слов'янськими народами, адже лише така співпраця спроможна розірвати міцні ланцюги багатонаціональних імперій: „Таким чином ми підходимо до необхідності розробити широку федеральну програму, що була б незалежною ні від яких „історичних” переказів і державних претензій, програму, цілком гідну визвольних ідей новітнього часу і здатну насправді задовольнити інтереси усіх племен Східної Європи” [77, 105].

На початку 80-х років XIX століття ідеали панславізму в теорії М. Драгоманова переживають наступну трансформацію: слов'янський федералістський проект змінюється на регіональний східноєвропейський. Подібну трансформацію засвідчує не видрукована за життя вченого розвідка „Пропаший час. Українці під Московським царством” [85]. Отже, можна дійти висновку, що наприкінці XIX століття ідея панславізму у драгоманівському тлумаченні перетворилася на питання про необхідність віднайдення оптимального збалансування внутрішньополітичних і зовнішньополітичних завдань українського визвольного руху на раціональній, прагматичній основі, відмежувавшись від закликів „голосу крові”, „заповітів батьків” та інших морально-політичних виправдань і міфів.

Михайло Драгоманов був одним з найбільш плідних вітчизняних політичних мислителів періоду кінця XIX – початку XX століття. Його конституційні проекти, політичні концепції, політико-правові дослідження залишаються актуальними і сьогодні та можуть бути використані не лише у царині теоретичної політології, але й в роботі органів державної влади та місцевого самоврядування. До того ж, саме Драгоманов одним з перших у вітчизняній політичній науці здійснив спробу розробити геополітичну парадигму української зовнішньої політики, визначити місце України у світовому політичному процесі. Отже, теоретична система цього українського вченого потребує подальшого докладного вивчення. Як підкреслює дослідник політичних теорій і концепцій Драгоманова А. Круглашов: „Спадщина вченого залишає „відкриті питання”: про співвідношення завдань суспільного розвитку і державних інтересів, про роль і значення колективних та індивідуальних прав, про межі прагматизму і сенс політичного романтизму” [122, 31].

Ідеї М. Драгоманова, щодо федерації на основі ідей панславізму були підхоплені та розвинуті багатьма видатними українськими вченими та мислителями кінця XIX – початку XX століття. Окремо хотілося б зупинитися на таких постатях, як Іван Франко, Євген Чикаленко та особливо

Михайло Грушевський.

Велична постать Івана Франка постійно перебуває в полі зору дослідників, адже він, є одним з найвизначніших українських мислителів другої половини XIX – початку XX століття. Його внесок у розвиток політичної та правової думки важко переоцінити. Не міг мислитель не зупинити своєї дослідницької уваги на питаннях визначення сутності нації, її місця і ролі в поступі людської цивілізації, що закономірно наближали І. Франка до роздумів про принципи національно-державного будівництва. Аналізуючи панславістські ідеї у теоріях М. Драгоманова та І. Франка, важко не погодитися з М. Кармазіною, яка зазначає: „заслугою М. Драгоманова й І. Франка було те, що вони „реставрували”, а затим дослідили причини виникнення національних автономістичних потягів” [99, 261].

Основу розв’язання національної проблеми для народів, що не мають своєї державності, найефективніший спосіб і гарантію їх національного самовизначення Франко вбачав насамперед у повсюдному впровадженні федеративного принципу державного будівництва, який запобігає “вивищенню одного народу з поневоленням другого” [206, 342]. Так, оцінюючи теоретичні можливості польсько-українського існування, він писав: “Єдину поруку ліпшої будучності обох народів ми бачимо в їх федеральнім зв’язку між собою і другими сусідами, в зв’язку, оснований на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремішнього народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держави...” [206, 219].

З питанням про політичну незалежність України тісно пов’язана проблема її взаємовідносин з Росією. Не секрет, що у свій час Іван Франко виступав за державний союз України і Росії на ґрунті федеративних принципів. Так, у статті “Ukraina irredenta” (1905 р.) він писав: “Звісно, термін “політична самостійність” не треба розуміти як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв’язку з Росією, при федеральнім її

устрою” [116, 103]. Водночас, проголошену тут ідею про державний союз України і Росії не можна тлумачити однозначно як непохитну впевненість Франка у неможливості створення національної державності України без союзу з Росією. Справді, виходячи з конкретно взятих історичних умов того часу, коли ідеал національної самостійності лежав, за словами Франка, “поза межами можливого”, оптимальною формою державно-правових зв’язків України з Росією (та й не тільки з нею: пригадаймо польсько-українські зв’язки) була федерація. Але це аж ніяк не означає, що національно-державні інтереси українського народу могли бути забезпечені лише у федеральному зв’язку України з Росією. Та й сам вираз Франка “політична самостійність можлива і в зв’язку з Росією” не виключає реального досягнення Україною політичної самостійності без такого зв’язку або у зв’язку з іншими суб’єктами федерації.

У зв’язку з цим важливо, на нашу думку, згадати погляди однієї з провідних дослідниць політико-правової спадщини І. Франка, – О. Скакун, яка у своєму курсі лекцій “Прогресивна політико-правова думка на Україні (ІХ – 1917 р.)” писала про цю проблему так: “За головний принцип майбутньої федерації народів І.Франко визнавав принцип демократичної рівності членів добровільного політичного союзу. Його проект майбутньої федерації народів як їх політичної організації передбачав такі ступені: 1) створення федерації в межах об’єднаної України; 2) створення федерації у межах визволених народів Росії; 3) об’єднання слов’янських націй у єдину федерацію; 4) оформлення всесвітньої федерації” [185, 76].

З цим твердженням, на нашу думку, можна погодитися лише в частині поглядів І. Франка в ранній період його суспільно-політичної діяльності, коли він перебував під великим впливом “громадівського соціалізму” М. Драгоманова. В останній же період творчості І. Франко зовсім не мріяв про входження України до “федерації у межах визволених народів Росії” та, зокрема, переходу Галичини під юрисдикцію будь-якої можливої російської федерації. А щодо всесвітньої федерації народів, то варто пригадати його

ідею про націю як вираз “найбільшої одиниці, що її людина може обійняти власною працею” [227, 27].

Отже, подібно до М. Драгоманова, Іван Франко наприкінці свого творчого життя відійшов від ідей панславізму і створення федерації слов'янських народів як майбутнього державного розвитку українства. Франко вважає, що необхідно вивчати історію свого народу, особливості його культури, політичні традиції, особливості мислення і національної психології для того, щоб найкраще провести творення держави. Обов'язково мають бути враховані національні культурні традиції, специфіка суспільного життя кожного народу, адже навіть ідеально обґрунтовані схеми державного будівництва можуть дати геть протилежні результати. На переконання вченого, визначальним у розв'язанні національного питання має стати принцип організації національного життя на засадах державно-політичної самостійності [189, 29].

Політична теорія Франка досить специфічна, оскільки суспільно-політичний розвиток Галичини суттєво відрізнявся від тих процесів, які відбувалися в цей час на теренах Російської імперії. Вже у середині ХІХ століття українство Галичини перетворилося на суб'єкта конституційно-правових відносин, що „утворило з селянина самостійну суспільну силу, якої не можна вже було ігнорувати”. Стратифікація суспільства стала важливим соціальним підґрунтям для формування ідеї українського державотворення й уможливила в майбутньому висунення гасел щодо автономії Галицького краю [157, 8].

Цікавим, на нашу думку, буде також стислий виклад поглядів на проблему впливу ідей панславізму на державне майбутнє України Євгена Чикаленка. Політичний світогляд дослідника формувався протягом довгих років і за своїми принциповими положеннями відповідав ідеям М. Драгоманова, з поглядами якого він ознайомився ще змолоду.

Стрижнем політичної програми Є. Чикаленка в усі часи була національна ідея, якій він присвятив усе своє життя. Ось як про це згадувала

його донька: “українське національне відродження було тією ідеєю, яка панувала над цілим його життям. Так, що на все він дивився під кутом: яке це може мати відношення до української національної справи і яка їй з цього буде користь?” [213, 517].

Дослідник вказував на конкретні шляхи вирішення національної проблеми, а саме пропонував реформувати Росію в федеративну державу і тим самим вибороти для України автономію. У програмі Української Демократично-Радикальної партії, одним з лідерів якої він був і програму якої повністю поділяв, йдеться мова про “федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць” [216, 95]. Очевидно, що у цьому розділі своєї політичної програми Є. Чикаленко, відстоюючи національну автономію, йшов значно далі М. Драгоманова, який стверджував, що “українцям краще виступати з поглядами не стільки національними, скільки автономними та федералістичними” [83, 351], тобто виступав за територіальну автономію.

Висунення питання повної самостійності Є. Чикаленко в конкретно-історичних умовах початку ХХ століття вважав передчасним. Показові з цього приводу його суперечки з лідерами самостійницької течії М. Міхновським та Ю. Липою. З Ю. Липою його діалог відбувся ще наприкінці ХІХ століття, коли він доводив, що “пропагандою самостійності тепер ми перелякаємо громадянство, бо воно боїться за цілість Росії” [216, 170]. З Міхновським дискусія відбувалася 1917 р., коли Чикаленко зауважив, що “ще не на часі підіймати це питання... , бо це переполошить московське й наше зросійщене громадянство” [217, 12].

Згодом, після скинення самодержавства та під впливом швидкого розвитку політичних подій в Україні, погляди Чикаленка більш радикалізувалися. У своєму останньому політичному трактаті “Де вихід?”, написаному в 1920 році, Є. Чикаленко, підсумовуючи хід національно-визвольного руху, говорить: “Ми вже бачили й царську, і Росію Керенського, і більшовицьку і знаємо, що москалі всі однакові централісти-імперіалісти, як

і поляки” [212, 101]. Отже, врешті-решт Чикаленко зневірився в можливості побудови федералістичної Росії і перейшов на самостійницькі позиції.

Та все ж найбільш обґрунтованою виявилась теорія федеративного державного устрою у Михайла Грушевського. На відміну від М. Драгоманова, вона побудована за національним принципом, адже національне питання постійно знаходилося в центрі досліджень М. Грушевського. Ідеї політичного мислителя і громадського діяча дають відповідь на безліч важких політичних питань, які виникли в сучасних умовах, в процесі створення незалежної української держави. Розробляючи теорію, Михайло Грушевський спирався на фундамент, закладений його попередниками: широко використовував досвід федеративного устрою М. Костомарова та М. Драгоманова, хоча і полемізував з останнім відносно ідеї автономій областей, а не національних територій. Важливим ідейним джерелом теорії М. Грушевського є творчість його вчителя В. Антоновича, якого він вважав захисником ідеї самоуправління народу, автономії та федерації [37, 12].

Постать М. Грушевського – науковця невіддільна від постаті Грушевського – політика та державного діяча, який спрямовував свою наукову та політичну діяльність на реалізацію української ідеї, яка виливалася у намагання досягнути усі можливості для вільного розвитку української нації та її входження у сукупність рівноправних та високорозвинених націй світу.

Для теоретичного обґрунтування тогочасного українського політичного курсу М. Грушевський був, мабуть, порівняно з іншими найбільш підготовленим. Основне місце в концепції державотворення, розробленій вченим, займала проблема автономії України в складі Російської республіки. У своїй роботі “Хто такі українці і чого вони хочуть” він так характеризує значення автономії для майбутньої української держави: “Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, “незмішаній” автономній Україні, пов’язаній тільки федеративним зв’язком

чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави – се наше старе гасло, підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України... Воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці” [53, 84]. Далі Михайло Сергійович зазначає, що домагання народоправства “зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності” [53, 84-85].

Виступаючи за автономію України, М. Грушевський радив враховувати багатонаціональний склад населення регіону, дбати про те, щоб у майбутній демократичній Україні представники будь-якої національності мали необхідні умови для свого повнокровного життя, для вільного розвитку. Особливо наполегливо і невтомно вчений і політичний діяч виступав проти гасла: “Україна тільки для українців”, який нерідко трактували як заклик до представників інших національностей забиратися геть з України. Дослідник писав: “Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а й для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе” [50, 4]. В автономній Україні мали бути забезпечені права національних меншин, оскільки повнота національного життя, що її добивались для українського народу, не повинна поглинути інших народностей і обмежувати їх змагання до вільного розвитку своєї культурної і національної стихії. Такими були погляди Грушевського на українську державу в складі Російської федеративної республіки на початку 1917 року, в перші місяці Лютневої революції, коли повіяв вітер свободи і здавалося, що Росія може бути демократичною республікою, а Україна буде розквітати серед інших автономних держав в рівному союзі.

Але Тимчасовий уряд ставився підозріло до політичних домагань

Українців, й особливо – діяльності Центральної Ради, її програми і тактики. Коли стало зрозуміло, що ніякої автономії Росія не допустить, а надто вже після того, як у Петрограді прийшли до влади більшовики, – програма Центральної Ради, погляди самого М. Грушевського на відносини з Росією змінилися. Тому мислитель мріє вже не просто про автономію в складі Російської республіки, а про Україну Велику. У цей період Грушевський вже прагнув побудувати незалежну українську державу. Хоча до останніх днів свого життя великий історик в душі мріяв про автономну Україну в федеративному союзі з такими ж вільними державами, але, зважаючи на реальні обставини, розумів, що в складі Росії про таку вільну Україну годі й думати і тому закликав до побудови самостійної держави. Ось так за досить короткий проміжок часу під впливом політики спочатку Тимчасового уряду, а потім і більшовиків змінилися погляди видатного вченого на Українську державу.

Таким чином, можна стверджувати, що еволюція поглядів Грушевського на державне майбутнє України відбувалася під значним впливом зовнішніх чинників. Вона є показовою щодо системної трансформації підходів до визначення характеру національного розвитку України у наукових та суспільно-політичних колах українства наприкінці XIX – на початку XX століття, у період радикальних суспільно-політичних перетворень.

2.2. Трансформація поглядів на національний розвиток України в період радикальних суспільно-політичних перетворень у першій чверті XX століття (консервативно-націотворча традиція)

Трансформація цінностей федералізму та формування в українській суспільно-політичній думці альтернативного підходу до визначення майбутнього української державності відбувалося, на наш погляд, на стику

ідеологій – культур Лівобережної “проросійської” та Правобережної “проавстрійської” (проєвропейської) України. А саме: “москвофільські” ідеї, які поширювались у Галичині і мали на меті відокремлення етнічних українських земель від Австро-Угорщини й об’єднання з лівобережною частиною на основі “культурної спорідненості” чи навіть певної “ідентичності з великоросами”, зустрічалися зі східноукраїнськими дослідниками, які прагнули до політично-культурного визначення окремішності українців від “великоросів” [45, 23].

Якщо у рамках цих двох ідеологій – культур наприкінці ХІХ століття у наукових та суспільно-політичних колах українства панівною була ідея панславізму – федералізму, то на початку ХХ століття почала превалювати група самостійницько налаштованих українських інтелектуалів, які натомість не були єдині у своєму баченні майбутньої державності Батьківщини. Дискусії точилися навколо таких питань, як: майбутній державний устрій України (федерація або унітаризм), демократичний чи автократичний шлях політичного розвитку, республіканська або монархічна форма правління, хто має стати громадянами Української держави – українці політичні або українці етнічні? Саме ці та багато інших питань і стали тим водорозділом, який умовно поділив самостійницько налаштованих українських вчених і політиків на декілька таборів. У рамках нашого дослідження ми розглянемо дві провідні течії самостійницько налаштованих українських інтелектуалів: національно-державницький напрямок, представлений В. Липинським, В. Старосольським, С. Томашівським, О. Бочковським, С. Дністрянським, та група радикально налаштованих націоналістів (М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сціборський).

Одним з найбільш впливових напрямків української політичної думки зазначеного періоду була національно-державницька ідеологія. Прихильники цього напрямку були переконані, що майбутнє національного розвитку України можливе лише шляхом здобуття незалежності і створення суверенної унітарної держави. Проте їх думки щодо форми української

держави значно різнилися: якщо представники консервативної традиції (В. Липинський, С. Томашівський) найоптимальнішим варіантом вважали парламентську монархію, то ідеологи національно-державницького напрямку (В. Старосольський, О. Бочковський, С. Дністрянский) виступали за республіканське врядування.

Одним з найвидатніших представників консервативної національно-державницької традиції у період кінця XIX – початку XX століття був В'ячеслав Липинський – прихильник ідеї встановлення конституційної монархії в Україні. Згідно з теорією В. Липинського, держава являє собою єдину можливу форму націотворення, оскільки є тотальним феноменом, глибоко індивідуалізованим у загальному „ландшафті” простору і часу світової історії. Саме у державі стає можливим шляхом поширення національної ідеї у суспільстві звести вузько корпоративні інтереси до єдиного спільного чинника, що представляє надстанові цінності й орієнтири. Вчений вважав, що тільки за умови набуття власної державності етнографічна спільнота здобуває можливість перетворитися на націю, національно ідентифікуватися. Власна держава є те, що, за визначенням Фрідріха Мейне, перетворює *kulturnation* – переважно пасивну культурну спільноту в *statsnation* – активну самовизначальну політичну націю [207, 51]. На відміну від попередників В. Липинський вважає, що національна держава відіграє творчу роль у розвитку суспільства, але “...трагічним у нашій історії є те, що ми звичайно пориваємося до державного життя і до творення своєї місцевої влади тоді, коли сусідні влади розкладаються” [131, 454].

Якщо основні причини втрати Україною своєї державності панславісти вбачали у внутрішній слабкості самого українського народу, підкреслювали особливу роль провідної верстви, то консерватори вважали, що український рух неповторний і має спиратися на свій політичний досвід, національні традиції та самобутню історію. Як зазначає В. Липинський, націоналізм буває двоякий: державотворчий і державоруйнуючий – такий, що сприяє державному життю нації і такий, що це життя роз’їдає. Прикладом першого

може бути націоналізм англійський; другого – націоналізм польський, український. Перший є націоналізм територіальний, другий – націоналізм екстериторіальний і віросповідний. Перший називається патріотизмом, другий – шовінізмом [132, 34].

За концепцією В. Липинського, необхідність саме гетьмансько-монархічної організації державного правління для України впливає з реалізації двох чинників – зовнішнього і внутрішнього, без реалізації яких міцна суверенна українська держава просто неможлива.

Зовнішній чинник полягає в тому, що лише гетьман може з'єднати в одну націю “лівих” і “правих” українців, які без гетьмана творитимуть завжди дві взаємно виключаючі і тому приречені на загибель нації, тобто, в умовах гетьмана завжди зберігатиметься орієнтація одних на Схід інших на Захід.

В розумінні вченого, гетьмансько-монархічна держава повинна стати для українців тим, чим впродовж віків була і залишається для англійців їхня традиційна монархічна форма державного правління. На його думку, монархія є основним традиційним символом британської політичної культури саме тому, що вона служила для британської спільноти символом поступливості та єдності, зберігала патріотичні почуття в парламентських і партійних конфліктах, та слугувала, відповідно, фактором згуртування народу, який часто був розмежований у багатьох інших політичних питаннях.

Внутрішній чинник полягає в аналізі становища України на той час, її минулого, а також виявленні основних причин, які вплинули на процес становлення монархічного державного правління. Саме тому у своїй концепції В. Липинський відрізняє сім основних моментів, які дають йому право говорити про реставрацію Гетьманщини як найважливішу ідею в українській історії ХХ ст. [134, 153].

Це, по-перше, той факт, що перший раз в історії України владу проголошено під проводом батьків, а не синів, тобто, під проводом консервативного – старшого, а не революційно-емоційного – молодшого

покоління.

По-друге, вперше джерело влади виведено з традиції, а не з бунту: з моральної, а не з фізичної сили – з чогось старшого, ніж сама влада.

По-третє, вперше державна влада не примушувала духовну владу силою себе визнавати, а прийняла в покорі з її рук помазаництво Боже.

По-четверте, вперше верховну владу віддано не отаманові за його персональні заслуги, не в ім'я сьогоденного змагання якоїсь однієї окремішньої отаманської чи партійної групи, а представникові роду, що вже гетьманував.

По-п'яте, перший раз знайшовся представник старшої батьківської верстви, що, не підлещуючись до хамства і не вклоняючись йому на всі чотири сторони, зважився взяти на себе страшний тягар верховної української влади.

По-шосте, перший раз у творців в історії України проявилась свідомість Землі, а не Орди. Праця спадкоємця кочового Низу – Українська Народна Республіка – була замінена територіальною Українською Державою.

По-сьоме, перший раз поняття “Україна” стало означати ціле – у всіх його класах – місцеве громадянство, а не тільки одну його “віру”, один його “народ” або одну “націю” [134, 154-155].

На думку політичного мислителя, ідея монархії є консолідуючим чинником українського суспільства, тому що існують історичні відмінності між поневоленими народами та народами недержавними. “Нація поневолена єсть завжди нацією державною, яку придушує і позбавляє держави на якийсь час своєю більшою силою чужоземна нація державна. Тому нація поневолена випростовується і відбудовує свою державу зразу, як тільки цей зовнішній чужоземний натиск ослабне. Вона не зв'язана органічно з чужоземною владою, вона вся відчуває поневолення цією владою, вона має... всі елементи, потрібні для побудови держави” [133, 83-84].

Для ліквідації цієї хвороби недержавності може бути використано такий рецепт: “Розвиток спільного всім почуття спільної території – почавши

від якоїсь найбільше “куцої” територіальної автономії (хоч би навіть такої, як колишні земства в Росії), до найвищого сучасного державного вже прояву цієї територіальності: Гетьманство 1918 р. – сприяє нашому виліченню з хвороби недержавності” [133, 85]. Саме поняття територіального патріотизму та українського консерватизму здатні, на думку В. Липинського, перебороти органічні слабкості українства.

У розумінні Липинським громадянства як феномену не етнічного, а політичного (відповідно, і теорії територіального патріотизму) можна прослідкувати певну спільність цих ідей з поглядами на майбутнє української державності М.Грушевського, що стало основою для формування концепції територіалізму. Провідним гаслом прихильників концепції територіалізму став заклик: „Україна для того, хто хоче бути українцем!” [99, 321-322].

Для того, щоб була Українська держава, то громадяни її мусять бути патріотами. “Бути патріотом – це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного й політичного співжиття людей, що живуть на Українській землі... Бути патріотом – це значить перш за все вимагати гарних і добрих вчинків від себе, як від українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони “не – Українці”. Врешті, бути патріотом, це значить, будучи Українцем, виховувати в собі перш за все громадянські, політичні, державотворчі прикмети: віру в Бога, і послух його законам, тобто духовні вартості; далі вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану для своєї традиційної Влади (монархізму), загалом кажучи, лицарськість – тобто політичні вартості” [140, 75].

Тут ми підходимо до ще однієї важливої тези Липинського про те, що суспільний порядок може бути стабільним тільки тоді, коли інтереси класу, що повинен справедливо організувати працю для інших, будуть співпадати для індивіда з його власними інтересами. Тобто, борючись за свої власні інтереси, цей клас дбає і про інтереси мас [136, 59-60]. Як зазначає вчений і політик, однією з основних опор в майбутньому державотворенні має виступати клас хліборобів-землевласників. Майбутню державу, Липинський

називає трудовою монархією, оскільки хоче оперти її не так на народну республіку та балакаючи від імені народу парламенти, а на організації трудових, продукуючих класів, перш за все на наш хліборобський клас [137, 136]. Однак крім хліборобів-землевласників, Липинський відводить велику роль людям військового духу і військової дисципліни, тобто провідникам армії. Саме для цього потрібні залишки “старої аристократії, яка цей військовий дух одідичила по своєму вихованню і своїх предках” [137, 142].

Величезну увагу приділяє вчений в своїй концепції також ролі релігії та церкви, які називає найвищим критерієм оцінки історичного процесу, навіть вищим за державу. Людина, за Липинським, передусім не член держави, а самостійна вартість. Над інтересами держави і нації вчений ставить засади етики і моралі, до яких завжди закликала і які освячувала релігія і церква. Релігійний мотив політичної доктрини Липинського, висвітлений в окремій праці “Релігія і церква в історії України.” Основна ідея цієї монографії – реалізація в життя народів вічної божої істини як найвищого покликання людської діяльності. Дослідник розглядає релігію як ідею, яка може примирити українство в напрямку до зміцнення, а не зруйнування держави. Всі релігії і релігійні християнські організації в майбутній українській державі мають бути рівноправними. Мислитель вважає, що всі потрясіння на релігійному ґрунті небезпечні для майбутньої української держави і тому всім релігіям дає рівні права. Монархізм випливає з класократії, класократія з християнського ієрархічного погляду на світ [139]. Отже, державницькі монархічні погляди в сполученні із засадами християнства, етики і консерватизму складають зміст політичної і історичної концепції В. Липинського, концепції, яка витворила новий – державний, християнсько-консервативний напрямок в українській політичній думці.

Липинський вважав, що держава та нація постають тоді, коли на певній території серед пасивної маси з’являється активна група людей – національна аристократія, котра закладає підвалини окремої державної організації й тим

самим започатковує основу нації. Без своєї суверенної державної організації не може бути нації.

Наукові пошуки В. Липинського продовжив ще один яскравий представник монархічного напрямку в історії української політичної думки – Степан Томашівський. Його концепція державотворення поєднала елементи католицизму з ідеями консерватизму та прагматизму, еволюціонувавши від ідей панславізму і народництва М. Грушевського до позицій державництва В. Липинського, з яким їх єднали консервативні ідеали майбутньої України як монархічної держави.

Стоячи на державницьких монархічних позиціях і визнаючи їх як стратегію, вчений постійно, внаслідок зміни зовнішніх обставин і історичних подій на Україні змінює свої конкретні тактичні плани. У праці “Історія і політика” вчений, вивчаючи проблеми взаємозв’язку і взаємозумовленості консерватизму і поступу в історії українського народу 1917-1920 рр., приходять до висновку, що крім загальної національної малокультурності, хиб індивідуального та громадського виховання, “нас побила ще інша язва: манія поступовості і страх перед “консерватизмом” – два демони, що протягом останнього покоління опанували українську інтелігенцію” [196, 167]. Вчений вважає, що тільки монархія найбільше сприяє утвердженню авторитету і порядку – з огляду на традиції українського народу, на можливість подолання внутрішніх розбіжностей між провідниками та станами українського суспільства. А тому починати державне творення України необхідно саме з монархії.

За С. Томашівським, основною причиною втрати Україною своєї державності є відсутність національної ідеї. Іншими причинами С. Томашівський вважає відсутність політичної, економічної і культурної рівноваги між містом і селом та політичну гіпертрофію українського народу. Лише після подолання названих причин, на переконання вченого, можливою стане побудова в Галичині української держави. Тому в 1927 році разом з О. Назаруком – адвокатом і редактором газети “Нова Зоря” він вирішує

створити монархічну організацію католицького напрямку, яка б функціонувала на території Галичини – Українське католицьке об'єднання (УКО) – Клерикальна партія Галичини. У програмі діяльності цієї організації було намічено необхідні заходи щодо побудови української держави. Серед них С. Томашівський обґрунтовує необхідність і для Галичини, і для Наддніпрянської України йти кожна своїм шляхом розвитку, враховуючи власні історичні умови. За його переконанням, тільки західноукраїнські землі зуміли зберегти “український дух”. Це сталося завдяки близькості Галичини до Заходу та опорі на церкву і державу. У цій опорі головну роль С. Томашівський відводить уніатській греко-католицькій церкві. Саме вона після упадку Галицько-Волинської держави, будучи “єдиною церквою, окремою від польського латинства і московського православ'я”, відкрила доступ західній культурі і “зберегла західноруські окраїни від винародження... На всіх інших землях давньої Русі право донаціональної церкви може мати тільки одна уніатська” [198, 65-80].

Майбутню українську державу вчений уявляє як своєрідний дуумвірат монархічної держави і греко-католицької церкви: “Династія фізичними засобами творила національну державу і дбала про матеріальне добро підданих, греко-католицька церква удержувала міжнародний культурний зв'язок і формувала народну душу” [198, 63]. Таким чином, консервативні традиції Галицько-Волинської держави, ідея державного патріотизму, греко-католицька церква та її релігійні і етичні засади складають суть світогляду С. Томашівського.

Ще одним прихильником монархічних ідей в українській політичній думці був Василь Кучабський. В еміграції Кучабський знайомиться з концепціями В. Липинського та С. Томашівського. Зокрема, на формування світогляду В. Кучабського як вченого позначились ідеї С. Томашівського щодо ролі національної ідеї у державному творенні та В. Липинського щодо орієнтації на власні сили, постановня держави шляхом завоювання, формування національної аристократії та політичної культури.

Однією із причин занепаду української державності у 1917-1920 рр. В. Кучабський називав відсутність у сил української демократії політичних традицій, політичного досвіду і взагалі політичної культури. На відміну від В. Липинського та С. Томашівського, які спиралися у своїх концепціях на історичні дослідження монархічних традицій держави Б.Хмельницького та Галицько-Волинського князівства, В. Кучабський будує свої політичні висновки на основі дослідження історії української державності у 1917-1920 роках. Досліджуючи державотворчі сили Наддніпрянщини в 1917-1920 рр., вчений аналізує їх роль у занепаді монархічної гетьманщини. Він вважає, що національно-політичний розвиток громадянства на цій території був надто слабким, тому ні демократичні сили (Центральна Рада), ні монархічні (які гуртувались навколо гетьмана) не мали в своїх власних державотворчих структурах необхідних компонентів, щоб їх у комплексі вистачило для заснування самостійної української держави. Тому історично закономірним є крах усіх трьох спроб заснувати українську державу [125, 204].

У самому факті утворення монархічної гетьманської держави В. Кучабський знаходить ряд позитивних чинників, а також внутрішні суперечності. До перших він відносить повну нездатність Центральної Ради створити демократичну українську державу. Цей факт сам по собі виправдовував гетьманщину як спробу зберегти колишній порядок, успадкований від поневолюючої держави. Крім того, це дало б можливість вистояти у зовнішніх війнах. Другий позитивний чинник утворення гетьманщини вчений вбачав у тому, що гетьманський уряд концентрував основні зусилля на військово-оборонних і державних заходах на протипагу соціальним, культурним і реформістським. Третій позитивний чинник у виникненні гетьманщини полягав у стабілізації внутрішнього ладу на старих, революцією знищених російсько-правових підставах як таких, що могли бути використані в той час з найбільшою ефективністю. Саме ці монархічні традиції гетьманщини дослідник вважав найбільш придатними для побудови

майбутньої української держави [125, 237-238].

Характеризуючи внутрішні суперечності гетьманщини, В. Кучабський підкреслював, що контрреволюційні сили цього періоду у своїй переважній більшості, особливо офіцерський корпус, стояли на ґрунті відновлення всеросійської держави і в ім'я її реставрації, саботували всю справу державної суверенності України, а відтак і саму гетьманщину. Іншою внутрішньою суперечністю гетьманщини вчений називає сили української демократії, з її принциповістю та примітивно-абстрактним способом мислення, абсолютизацією суперечок, що не мали політичних традицій, політичного досвіду і взагалі політичної культури. “Політична ж традиція, культура і досвід творяться з природних речей не серед кругів, які знають тільки “поневолення” і тому на всі речі дивляться знизу і губляться серед нерозв’язного хаосу підрядних справ і подробиць, – лише оті політичні вартості традицій, культури і досвіду творяться серед кругів, привиклих до панування, і тому охоплюючих цілість справ і внутрішні зв’язки поміж ними зором, який бачить із всеобнімаючої перспективи згору” [125, 788].

Наслідком цих суперечностей став той факт, що демократія стала в опозицію до гетьманщини, оскільки уявляла Україну тільки демократичною, соціалістичною і революційною. За це вчений основну провину покладає на демократію, бо саме вона могла б добиватися розумного компромісу, контролювати монархічні кола, оскільки мала підтримку народу. Використовуючи гетьманські державотворчі можливості, демократія повинна була б переконати монархічні кола, що на ґрунті українських суверенно-творчих основ є неможливою відбудова єдиної Росії. У результаті це призвело до поступового політичного зближення, а в подальшому – в третьому чи навіть четвертому поколінні – національно-культурного повернення монархічних кіл контрреволюції до українства. В. Кучабський пише: “І тут замикається зачарований, безвихідний круг гетьманщини: без українізації державної машинерії гетьманщина не могла б мати за собою народу, народної стихії – а ця українізація була навіть при найліпшій волі

гетьманщини неможливою, бо демократичному українству просто не вистачило на це відповідно кваліфікованого, здатного загалу людей” [125, 39].

Свою теорію державного будівництва мислитель називає “позитивним мілітаризмом”. Він вважав, що всі держави хоч і мають багато спільного між собою, водночас різняться традиціями, культурою, історичними долями. У праці “Зміна поглядів на політику як науку” вчений зазначає, що для нашої державності різні теорії про державу мають цінність у тій мірі, в якій дають більшу чи меншу картину держави не як абстрактної схеми, а як живої істоти, бо тоді “треба б було студіювати конкретні держави зокрема, щоб пробувати, з одного боку, пізнати таємницю їхньої індивідуальної сутності, чим вони суттєво різняться від себе; з другого, пробувати з’ясувати межі й може дошукатися якоїсь закономірності в їхній взаємній дійсній подібності” [125, 15]. Як бачимо, вчений вважав, що держава – це передусім продукт духовності народу, а не його технічної організації, тому не з кожним народом можна державу збудувати.

Необхідною умовою створення реальної державної концепції України, на думку Кучабського, є державотворча національна ідея. Вчений визначає поняття “нація” як “психічний стан своєрідного національного комплексу почувань, національного світогляду і бажань, на яких засновується всебічно творче змагання даної суспільності” [124, 16-17]. Дослідник вважав, що справу утворення української держави може вирішити не етнічне об’єднання українців у межах чужої держави, а формування дійсного психічного складу нації в якомусь одному місці її скупчення. Тобто для початку потрібен своєрідний “український П’ємонт” який зможе організувати решту України на визвольну боротьбу.

Поширення ідеї українського П’ємонту, роль якого за даних історичних обставин мала здійснити Галичина, на думку В. Кучабського, ґрунтувалось на двох основних засадах: реальних потребах народу та існуванні провідної аристократичної верстви – людей, спроможних здійснити цю ідею і повести

за собою інших. Ця провідна верства має вождівський сильний характер, військовий хист, аристократизм національного почуття, “для якого не всі шляхи є добрі, а лише ті, які скріплюють суспільнотворчі, організаційні здібності населення і які на всю національну боротьбу кладуть відбиток не сліпого бунту, а лише етично високого лицарського подвигу” [124, 122-123].

Таким чином, проаналізувавши основні ідеї Кучабського, можна стверджувати, що цей вчений продовжував елітарно-консервативний напрямок у державотворчій вітчизняній теорії початку ХХ століття. Але на відміну від теорії легітимної монархії В. Липинського або клерикальної монархії С. Томашівського, В. Кучабський пропонує проект мілітарної монархії. Саме військові аспекти, на думку вченого, відіграють провідну роль у державному будівництві. Концепції В. Липинського, С. Томашівського та В. Кучабського, на наш погляд, найпоказовіше презентують консервативно-державницький напрямок у вітчизняній суспільно-політичній думці першої чверті ХХ століття.

Не менш оригінальним та важливим для розуміння суспільно-політичних дискусій щодо майбутнього української державності є націотворча школа українських вчених початку ХХ століття. У цьому контексті корисним вбачаємо звернутись до розгляду концепції видатного українського вченого В. Старосольського – найяскравішого представника прихильників націотворчого шляху творення української державності.

На відміну від В. Липинського, В. Старосольський був прихильником ідеї націотворчого республіканізму. Більшість своїх праць В. Старосольський присвятив проблемам державного будівництва в Україні, відстоюючи національно-державницькі позиції та створивши націотворчу концепцію державності. У питанні визначення нації як такої український вчений вказує, що об’єктивні критерії, як то: наявність території поселення, спільні історія, мова, релігія, – при ідентифікації окремих націй можуть відігравати не тільки різне значення, але взагалі бути відсутні. Тому в якості ключового критерію В. Старосольський виокремлює критерій власної волі нації до

самовизначення: “Єство нації лежить в суб’єктивному моменті волі, яка зв’язує націю в одну цілість”.

Виходячи з цього постулату, вчений поділяє позиції С. Манціні, якого він називає “одним з найвидатніших теоретиків міжнародного права” [193, 276]: “Кожна нація є державою, ціла нація – тільки одною державою” [193, 235]. Тоді, на думку українського вченого, “територія мусить становити питання первородної ваги”, вони “є чинником, який впливає на здійснимість політичної незалежності нації, її самостійності” [193, 322].

З іншого боку, відсутність такої достатньо сильної “волі” очевидно має означати, що “об’єднані в одній державі нації мусили б затримати бажання самостійності, тобто стати понаднаціональною спільнотою”. Іншими словами, йдеться про утворення “нової” – політичної, громадської, територіальної чи то навіть “соціальної” нації, як то, приміром, “іспанська”, “британська”, “бельгійська”, в яких кілька етносів об’єднані одним спільним державним організмом і у певний спосіб розчинені в ньому, але під зверхністю первинного завойовника (сюзерена).

Реалізовано цей висновок доволі агресивним способом навіть у країнах демократії: “Ведені стихійною волею внутрішнього об’єднання, молоді нації безпощадно ... виступали проти всього, що розбивало (їх) єдність ... Революційна Англія ... пішла походом на Ірландію та Шкоцію, революційна Франція ... повела не тільки політичну, але й культурну безоглядну централізацію”. Джерело цього, на думку вченого, “лежить в ... стихійному устремлінні борючоїся демократії витворити спільноту” [193, 256-257]. Роблячи висновок про “немислимість” національного державно-територіального розмежування без існування етнічних меншостей, а також про фактичну відсутність національно чистих держав, В. Старосольський зауважує, що “при національно-державному розмежуванні треба покласти всю вагу на те, щоби національні “анклави” були якнайменші” [193, 280-281].

Таким чином, для українського ученого засадничою спільнотою, яка створює державу, виступає нація, для якої, в свою чергу, головний інтерес

полягає в тому, щоб зберегти і розвинути свою індивідуальність, котра стоїть вище за її економічні, політичні і культурні інтереси, хоча і ґрунтується на них. Саме єдиний інтерес виступає, на переконання вченого, інтегратором об'єднання при утворенні самостійної держави, адже лише спільний інтерес в змозі об'єднати всіх співвітчизників в їх державницьких потенціях. Для державотворчих процесів за цих умов необхідними стають як „націоналізація держави”, так і „удержавлення нації”, що передбачає інтегрування організму нації з державним механізмом та творення національної і державної спілки. Активним націотворчим чинником, що мав сформувати державу, як вважає вчений, має стати українське селянство та нащадки аристократичних родів, які організували б політичні об'єднання, котрі реалізували б спеціально розроблену державну програму [203, 316-317]. Отже, Старосольський, на відміну від представників державницького консерватизму, виокремлював селянство як одну з найбільш рушійних державотворчих сил в Україні.

Основоположними ідеями концепції української державності В. Старосольського виступають наступні:

- 1) нація є самостійним центром інтересів і такою політичною спільністю, яка прагне до самостійності;
- 2) будувати державність краще на спільності, а не на спілці;
- 3) для побудови необхідно „звернути класові інтереси у форму національних”, тобто орієнтуватися у своїй політиці на ті елементи суспільства, які є носіями стихійного прагнення бути нацією, утверджуючи себе нею, тому нова держава має врахувати у власній політиці два основні взаємовпливаючі чинники – „класовий поділ її народу та ... його зріжничковання по лінії нації” [177, 31].

Погляди В. Старосольського на особливості формування української державності базуються на національно-державницькій традиції вітчизняної політичної думки та частково перегукуються з ідеями В. Липинського. Так, для дослідника найбільш органічним шляхом державотворення України є власний шлях з урахуванням історичного досвіду та зовнішньополітичного

становища країни. Аналізуючи політичну історію України, вчений виокремлює одну закономірність, яка завжди виявляла себе в періоди державного поневолення країни: чужі сили орієнтувалися на ті чи інші сили українського суспільства, виставляючи себе захисниками їхніх інтересів. Тому в Україні, переконаний В. Старосольський, у ролі носіїв державно-політичних самостійницьких ідей виступали різні кола і верстви [177, 32].

Націотворча концепція української державності В. Старосольського і в наш час не втратила своєї актуальності, адже проблема співвідношення таких соціокультурних та політичних феноменів, як нація і держава, є сьогодні однією з найбільш дискусійних і на рівні функціонування політичної науки, і в колах вітчизняних політиків. В. Старосольський розрізняє феномени нації і держави за такими позиціями:

- належність до нації кожної людини є повною, а до держави – обмеженою;
- національні інтереси є всеосяжними, а інтереси держави мають підпорядковуватися інтересам нації;
- нація виступає ексклюзивним феноменом, вона є самоцінністю і „не може ділитися своїми членами з іншими націями. Вона домагається їх виключно для себе”, а межі держави зазвичай „можуть перехрещуватися безконечно”;
- найбільш органічне та гармонійне поєднання феноменів нації і держави відбувається у межах розвитку національної держави, яка має сприяти цивілізованому розвитку як кожної окремої особистості, так і світової спільноти в цілому [94, 507-508].

Таким чином, варто, на нашу думку, врахувати позицію В. Старосольського про необхідність розвитку саме національної державності, де нація є не лише етнокультурною спільнотою, а передусім політичним об'єднанням. До того ж, більш ніж актуальними сьогодні є висновки вченого про те, що сусідні держави доволі часто використовували соціальні антагонізми та соціальну напруженість в Україні, нав'язуючи

власні стратегії політичного розвитку та розколюючи національну еліту на непримиренні табори. Саме тому важко не погодитися з твердженням В. Старосольського про необхідність формування національної еліти, яка має стати не просто носієм українських державницьких ідей, але й провідною рушійною силою демократичного поступу в країні.

Ще одним визначним представником націотворчої ідеології був Ольгерд Бочковський, який сформулював оригінальну концепція націології та націографії. Подібно до Старосольського, вчений вважав, що самовизначення як політичне оформлення нації в суверенні національні держави є завершальним етапом націотворення. Націотворення виступає запорукою повного і всебічного розвитку нації. Оскільки „нація є те головне джерело, звідки культура черпає свої головні сили”, то з її остаточним утворенням (етногенезом) та національним усвідомленням себе (націогенезом), впливає необхідність радикальних змін і міжнародного права [14, 28]. Адже якщо раніше суб’єктом міжнародного права виступала держава, то в майбутньому, на переконання Бочковського, таким самим повноправним суб’єктом має стати нація [15, 47]. Нація за Бочковським – це спільність національного духу, свідомості та волі, „нація – це викристалізований суспільний агрегат”, тому національна духовність виступає підставою власної державності [15, 78, 114].

Таким чином, спільними для В. Старосольського та О. Бочковського ідеями є переконання обох вчених у тому, що державницьке майбутнє України має творитися на засадах формування єдиної політичної нації, інтереси якої повинні стати домінуючими в українській державі. Націотворчі концепції В. Старосольського та О. Бочковського передбачають, що розвиток нації – це передусім поступ суспільства, якому має підпорядкуватися держава і державні інтереси. Так, за В. Старосольським, мета державного розвитку України – утвердження суспільства, ”в якому чимраз нові парціяльні центри інтересів запановують над державою, стають „пануючими”, а також „солідарне внутрішньо суспільство як „загальний”

центр людських інтересів” [193, 106].

2.3. Націонал-самостійницький ідеал як альтернативна політична традиція суспільно-політичної думки України

На зламі XIX – XX століть надзвичайного поширення в українському інтелектуальному та політично активному середовищі набувають радикальні націонал-самостійницькі ідеї та ідеали майбутньої української державності. Саме ідеологи націонал-самостійницької традиції одними з перших голосно та досить аргументовано заявили про необхідність творення повноцінної української нації як міцної основи майбутньої державності. Проте їх розуміння того, хто має стати представниками української нації і яким чином вона має формуватися, викликало гострі суперечки у вітчизняних інтелектуалів та політиків як в період визвольних змагань першої чверті XX століття, так залишається дискусійним і сьогодні. Найбільш значимими постатями в середовищі націонал-самостійників були М. Міхновський, Д. Донцов та М. Сціборський.

Ідея незалежності в українському русі утвердилася лише в останньому десятиріччі XIX – на початку XX століття. Прийняття постулату про політичну самостійність України проходило складно і бурхливо. Одним із найбільш відомих і палких прихильників повної незалежності та єдності Української держави був М. Міхновський. У 1900 р. лідери новонародженої Революційної української партії звернулися до М. Міхновського з проханням написати програму партії. Так з’явилася славнозвісна “Самостійна Україна”. Впродовж усього XX століття навколо цієї праці точилися суперечки. Йдеться, перш за все, про те, чи можна вважати “Самостійну Україну” першою програмою українського націоналізму, а М. Міхновського його батьком.

Отже, на рівні проголошення гасла, ідея самостійності з’явилася на

Наддніпрянській Україні. На відміну від соціал-демократичних і ліберальних концепцій, де йшлося про гноблення України самодержавством, тобто пануючим режимом, в “Самостійній Україні” наголошувалося, що існує боротьба між нацією гнобленою і нацією – гнобителем. М.Міхновський прагнув обґрунтувати право на незалежність України історико-правовими нормами. Тобто він намагався не лише спростувати аргументи опонентів, але й проголосити право українців на незалежність, оскільки вони склалися у націю [32].

За мету боротьби Міхновський визначив повернення прав закріплених в “Переяславській конституції” і розширення її впливу на всю територію українського народу в Росії. Головне гасло і суть всієї роботи була у відомих словах: “Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж до Кавказу”. Сучасне йому становище українського народу дослідник характеризує як стан „зрабованої нації”. Аргументи Міхновського на підтвердження цієї тези ґрунтуються на знаннях історії України та українсько-російських відносин: „Українська нація платить „данину” не тільки матеріальними добрими, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців”. Таке становище, на думку політичного діяча, не може бути визнане за нормальне. Природним і справедливим стане становище тоді, коли український народ матиме всі умови для „нічим необмеженої змоги всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду”. Перебування ж в складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. Таким чином, Міхновський приходить до висновку: „державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин” [200, 108].

Основні висновки цієї статті можна згрупувати так: 1) відновлення національно-державної самостійності України, а не боротьба за зміну режиму в Росії; 2) боротьба за права нації, а не за класові інтереси того чи іншого класу і плекання серед усіх верств українського народу почуття національної

солідарності, а не класової ненависті та класової боротьби всередині української спільноти; ідейна відданість кожної людини справі національного визволення. У “Самостійній Україні” Міхновський вперше виразно окреслив одну із визначальних рис українського національного радикалізму: відмежування усього українського від усього російського. Пам’ятаючи антиукраїнськість всієї попередньої російської політики, Міхновський не бажає мати жодних компромісів з росіянами: “Нехай вчені розшукують, хто кому був родичем; ображення чуття нації і кривда цілого народу гідують визнати моральні зв’язки з російською нацією... Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насильства” [160, 23].

Націоналізм тоді всерйоз ще не сприймався, бо він вимагав рішучих всеохопних дій, а справді поширенню націоналістичних ідей заважала низька національна свідомість українства, навіть інтелігенції, й, взагалі, неясне становище політичного життя України. Тактика, якої дотримувався Міхновський, цілком відповідала його революційним гаслам. Його політичні декларації густо переплітаються мілітаристичними висловами: “національна армія”, “кров’ю заплатити”, “усі покоління українців йтимуть на війну”, “війна усіма засобами”, “боротьба фізичною силою”, “не маємо права покласти оружжя”, “боротьба буде люта й довга” та ін. У своєму відстоюванні силових засобів цей політичний діяч не бачить меж і не шкодує ні себе, ні учасників силових дій: “повстання уявляється нам як довгий ряд бійок та баталій” [160, 27]; “Українська нація мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути своє визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові!” [158, 74].

То чи був Міхновський теоретиком та глашатаєм націоналізму? Відомо, що більшість дослідників характеризують програму Міхновського як націоналістичну. Сам Міхновський про націоналізм говорить так: “Націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка яскраво почала

проявлятися у 19 столітті. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються великі імперії і з'являються до історії життя нові народи, що до того часу покійно несли свої рабські обов'язки супроти чужинців-переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби, запалює фанатизмом поневолені нації в їх боротьбі за свободу" [163, 45]. Тобто, у своїй концепції націоналізму М.Міхновський визнає націоналізм велетенською і непоборною силою, волає до патріотизму всієї нації і заперечує постулат партійної обмеженості руху.

Водночас, Міхновського невірно було б називати "батьком" виключно націоналізму. На користь цього говорить той факт, що його програма містила деякі демократичні і соціалістичні принципи, які повністю відкидались інтегральними націоналістами [178, 20]. До того ж, у його програмі поряд з силовою тактикою виразно звучить історично-правова, легітимістська основа, котра чужа мисленню пізнішого націоналізму, який був цілком байдужим до конституційно-правових норм. "Самостійну Україну" Міхновського важко назвати політичною програмою у повному розумінні цього терміну. В ній відсутні навіть риси того суспільства, яке має бути створене в Україні. Головним набутком цієї праці можна вважати те, що вимогою самостійності України охоплювалася вся конструктивна частина твору. Щодо методів досягнення мети, то Міхновський пропагував суто негативний образ російської нації. Він пропонував зосередити увагу не на з'ясуванні питання про історію походження українців і росіян, а на обговоренні засобів та способів боротьби. На його думку, будь-які форми боротьби виправдані.

Рупівці невдовзі після опублікування "Самостійної України" відмовились від цієї програми, впевнившись, що ідея самостійності та унітарності сприймалась народними масами у більшості випадків лише у сполученні з соціально-економічними проблемами. Тому у 1902 році від РУП відійшла група, що стояла на самостійницьких позиціях і утворила Українську народну партію (УНП). Її очолив М.Міхновський з невеликою

групою інтелігентів, своїх однодумців (братами Макаренками, братами Шеметами, братами Шевченками та ін.) Українська Народна Партія стала першою українською партією з виразно унітаристською позицією. Партія видавала у Львові часопис “Самостійна Україна”, виступаючи за повну незалежність України, та пропагуючи тезу “Україна для українців”. Програма партії, написана Міхновським, вийшла у 1902 році. Її автор вважав, що шлях до вирішення національного питання полягав у створенні незалежної республіки [185, 49].

Після того, як більшість УНП у 1917 році схвалила соціалістичну програму, деякі представники національно свідомого українства вирішили утворити свою партію, яка б обстоювала засади цілковитої незалежності України та була б ідейним протиставленням соціалізму. Так, 12 липня 1917 р. у Лубнах виникає Українська Демократично-Хліборобська Партія (УДХП). Вона увібрала в себе таких відомих українських діячів, як М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський, В. та С. Шемети. “Стоячи твердо і непохитно на ґрунті повновласної вільності і суверенності українського народу, ми спираємось на многовічні традиції невпинної боротьби України за свою волю, за своє право на вільне життя [201, 304] Боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми [201, 307] В теперішній момент вона стоїть за утворення самостійної української демократично-буржуазної республіки з більш-менш широкими правами для громадян” [201, 339].

За участю М. Міхновського партія почала активно діяти, пропагуючи незалежність України. І хоча національно-радикальні ідеї ще не сприймалися, однак радикалізм М. Міхновського залишив значний слід в українському суспільстві. Відкидаючи його окремі постулати, українське суспільство все ж таки мало замислюватись над його аргументацією.

Слідуючи науковій об’єктивності, слід зазначити, що деякі елементи програми М. Міхновського були запозичені націоналістами у 20-х роках

XX століття. На них вказує і Д. Донцов – це ставка на право сильного, на національну волю, виключне гасло “хто не за нас, той проти нас”, революційність і зачіпний націоналізм [70, 153-154]. У зв’язку з цим треба дещо докладніше з’ясувати ставлення Д. Донцова до М. Міхновського. Адже на відміну від багатьох дослідників, які твердили про тяглість в розвитку українського націоналізму, починаючи з Братства Тарасівців, Української Народної Партії та Миколи Міхновського, то Д. Донцов таке твердження заперечував, кажучи, що ідею і назву націоналізму на українському форумі він уперше виніс сам в 1926 році, тобто у своїй праці “Націоналізм”.

Слід погодитися з Донцовим, що він не є “продовжувачем” ідей Міхновського чи Української Народної Партії перед Першою світовою війною. Міхновський був виразником українського демократичного націоналізму, який швидше нагадував високорозвинений національний радикальний рух, що прагнув до побудови української держави. Донцов же розвинув на українському ґрунті ідеологію так званого інтегрального націоналізму, відкидаючи демократію, концепцію народоправства і пропонуючи на це місце антидемократичну систему політичного та соціального ієрархізму на чолі з “правлячою кастою” як єдиного і виключного виразника національної волі. Міхновський вважав “народ” за рушійний чинник історичних процесів, Донцов твердив, що “ніколи народ”, що такою рушійною силою є “ініціативна меншість”, якій “народ” мусить підкорятися [192, 124-125]. Як бачимо, концепції Міхновського та Донцова мають різний характер.

Проте акцентуючи увагу на авторитаристських засадах “чинного націоналізму” Донцова, не слід випускати з поля зору питання про його еволюцію від демократичного до тоталітарного мислення. Тим більше, що це є необхідною передумовою для розуміння змісту зрілих праць цього мислителя та його філософії національного радикалізму, адже на його погляди вирішальний вплив чинили як захоплення та уподобання самого “раннього” Донцова, так і суспільно-політична ситуація в Російській імперії

та Європі в цілому. Стабільний у своїй відданості ідеї української незалежності, Донцов все ж був на диво нестабільним у своїх політичних переконаннях, які еволюціонували від соціал-демократичних поглядів до майже відвертого оспівування фашизму чи націонал-соціалізму. Власне всю полемічну спадщину ідеолога українського націоналізму можна загалом схарактеризувати як пошук ефективних політичних та ідеологічних доктрин для досягнення незалежності України.

В одній з ранніх праць („Підстави нашої політики”) Донцов формулює політичні завдання, які він ставить перед українською нацією. Повне політичне відокремлення від Росії було проголошене Донцовим головним завданням української політики – як внутрішньої так і зовнішньої [71]. Саме у цій праці можна прослідкувати формування політико-філософського волюнтаризму як базисного підходу теоретико-концептуальних пошуків дослідника.

Головна праця Д. Донцова “Націоналізм” (1926 р.) є обґрунтуванням його ідеології “чинного націоналізму”. Базуючись на відкиданні раціональності, мислитель у цій праці надає пріоритетне значення у формуванні національної свідомості та патріотизму ірраціональним факторам, таким як романтизм, ілюзійнізм, догматизм, фанатична віра у свою правду [70].

Замість демократичних принципів побудови суспільства і захисту людських прав він пропагував “творче насильство” ініціативної меншості, експансіонізм в українській версії “імперіалізму”, ідеологічну нетерпимість. Часто не знаходячи відповідної концепції для своєї ідеології на українському ґрунті, Д. Донцов вдавався до запозичення чужих концепцій. З цього приводу Юрій Липа у своїй праці “Призначення України” (1953) зауважив, що “чинний націоналізм” Донцова – це “властиво інтернаціональний націоналізм, дуже подібний у своїй концепції до марксизму ...” [129, 205].

У другій частині “Націоналізму” автор викладає центральну частину своїх поглядів – чинний націоналізм. У “Чинному націоналізмі” Донцов

формує шість найголовніших його підстав: волюнтаризм, революційність, романтизм, фанатизм, поступ та творче насильство ініціативної меншості.

Отже, зміцнення волі нації до влади, до експансії є першою підставою чинного націоналізму Донцова. Другою підставою оголошується прагнення до боротьби за свідомість. Третьою підставою є “романтизм”, який для ідеолога є усвідомленням вищості цілого над одиницею. Четверта підстава передбачає фанатичну відданість ідеї, але ця ідея повинна також служити інтересам поступу, як його розуміє чинний націоналізм: права сильних рас організувати народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації. Необхідність і значення “ініціативної меншості” лежить у підвалинах шостої підстави вольового націоналізму Донцова. Жодна велика ідея не може мати надії на здійснення без належності волі національного провідництва, яке шляхом застосування творчого насильства веде націю до усвідомлення та розв’язання масштабних проблем, що постають перед нею. “Творче насильство як “що”, ініціативна меншість як “хто”, – ось підстава всякого майже суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея”, – вказує Донцов [70, 290].

На цій ноті дослідник переходить до формулювання української ідеї, чому присвячено найкоротшу – третю частину “націоналізму”. “Те, що бракує українській ідеї, це цілком новий дух... Воля нації до експансії повинна стати головною підставою світовідчуття українства. Українці мусять витворити собі інакший світ, у якому малоросійську “ніжність” заступить любов “панування”, теореми стануть аксіомами та догмами, “соромливість” – “брутальністю”, а безхребетне “народолюбство” перетвориться на агресивний націоналізм. Доки цього не станеться, вважав Донцов, “доти Україна не стане нацією” [70, 302].

Після аналізу тексту “Націоналізму” стає очевидним, що поняття “волі, влади, агресії” є, по-перше, для доктрини чинного націоналізму засадничими, а по-друге, є антитезами до попередніх ліберально-народницьких принципів “розуму, раціональності, порозуміння”, які виливалися у сповідання

федералізму в державі та демократизму в громаді. Чинний націоналізм натомість декларує: власновладність у державі, провідництво та ієрархічність у громаді.

У період 1920-х років значно радикалізуються погляди вченого і політика щодо того, як має бути досягнена українська державність. Зокрема Донцов відкрито висловлював своє захоплення фашистами та більшовиками.

Необхідно зазначити, що Д. Донцов, на відміну від М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського та інших, не залишив нам чіткої концепції державності України. Його цікавили більш ідеологічні, ніж державотворчі питання. Донцов виходив із позиції, яка диктувала лише радикальні засоби досягнення мети, обґрунтованої на засадах волі нації до експансії. Власне кажучи, абсолютизація боротьби, визнання її єдиним способом досягнення національних завдань є ідеєю, що покладена в підвалини українського радикалізму [61, 71].

В 1943 р. була написана третя найважливіша праця Донцова “Дух нашої давнини”. У ній мислитель намагається подати на суд читача позитивну програму політичної та соціальної організації української нації. У цьому творі він зробив спробу викласти свої погляди на шлях і методи впровадження в життя ідеологічних засад “чинного націоналізму”. На історичному тлі України Донцов дає власну інтерпретацію минулого і відповідне бачення ним соціальної ієрархії суспільства і ролі еліти. Остаточно ставши на крайні антидемократичні позиції, ідеолог пропонує відродити жорстку соціальну програму феодального типу і створити “правлячу касту”. З точки зору Донцова, підвладні верстви суспільства – “народ” – не можуть мати ніякого впливу на “добір” членів “правлячої касту”, а остання не мусить узгоджувати свої дії з народом. “Правлячу касту” за його словами, слід розуміти як “окрему положенням в суспільстві і духом верству “лучних людей”, верству, яка б поповнювалася на підставі суворого добору ліпших, а, з другого боку, “чисткою” охороняла б свою духовну і моральну вищість, свою форму і силу. “Слово “каста” вживаю свідомо, щоб

підкреслити антидемократичний характер рекрутації цієї групи, добору її членів та її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її засадничу окремішність, інакшість від маси народу чи нації” [66, 208].

Головною проблемою, що ставить перед собою Донцов у “Дусі нашої давнини” є проблема “провідної верстви”, яка нав’яже нації свою волю та спрямує її шляхом здобуття величі. Провідна верства, аби керувати нацією, повинна мати таких провідників, які будуть наділені якостями харизматичних лідерів. Теорія провідної верстви, яка вже досить виразно проглянулася у “Націоналізмі” (“ініціативна меншість”) отримала в “Дусі...” остаточний вигляд. Але і до того, протягом 1930-х рр., Донцов активно пропагував теорію ордену, протилежну багатопартійному устрою демократичного суспільства. Орден, за Донцовим, мусив згуртувати під проводом керівників усю націю як ціле, без огляду на різність політичних, соціально-економічних та ін. поглядів її членів. Ті, що думають інакше, звичайно ж, підлягають рішучому поборюванню. Орден об’єднає націю, подолає комплекс національної меншовартості. Саме від ордену, за Донцовим, залежить доля нації, оскільки чинник діяльності народних мас є пасивним — маси підлягають волі ордену [62, 64]. До речі, теорія провідної верстви Донцова майже повністю перегукується з В. Липинським, думки якого про “хліборобську фалангу” із залізною дисципліною є відомими із початку 20-х рр. завдяки ґрунтовній праці “Листи до братів-хліборобів”.

Отже, для Донцова суспільство може існувати лише як жорстко ієрархізована сутність. Суспільство у його розумінні – це чітка “ієрархія суспільних функцій”, що їх виконують суспільні “касти”, якими керує найвища у цій ієрархії “провідна верства”. Статус цієї верстви обумовлює “харизма” її членів. Не було дотепер і ніколи не буде неієрархізованого суспільства. Ідея такого суспільства – лише “плебейська фантазія, в житті неіснуюча, за яку природа жорстоко мстить і над самими фантастами і над нацією, яка зробила собі на згубу своїх апостолів черні” [191, 312].

“Ієрархізоване суспільство”, за Донцовим, є природним наслідком

факту нерівності інтелектуальних здібностей та моральних якостей людей, їх фізичних можливостей. Людина лише тоді з успіхом виконує свою суспільну функцію, коли вона знаходиться на відповідному її спроможностям місці, тобто коли вона виконує, як пише Донцов, цитуючи Григорія Сковороду, “сродне собі діло”. Функціональна побудова суспільства за такими принципом забезпечує йому стабільність та ефективність соціальної організації. Донцов ділить суспільство на дві різко розмежовані групи: меншу, яка править (“правляча каста”) та є активним центром даного суспільства та більшу, якою правлять (“підвладні каста”) і яка є пасивним знаряддям активної меншості. Характер суспільства, його сила та життєздатність залежить виключно від міцності правлячої верстви [191, 314-316].

Якщо проаналізувати розуміння Донцовим “правлячої каста”, то ми дійдемо висновку про зосередженість цієї каста у межах однієї вузької партійної групи, яку Донцов називав “орденом”. Загалом, “правляча каста”, “провідна верства”, “ініціативна меншість” Донцова – це різні назви правлячої верхівки монопартійної (орденської) групи, у межах якої відбувається процес прийняття рішень, що потім є обов’язковим до виконання для усіх “підлеглих верств” [65, 67].

Загалом, необхідно мати на увазі контекст обставин визрівання змісту “Духу...” та часу написання цього твору. Ідеї Донцова, остаточно сформульовані ним у текстах “Де шукати наших історичних традицій” та “Дух нашої давнини” формувалися за часів домінування на європейській політичній арені авторитарних концепцій німецького націонал-соціалізму та італійського фашизму. Політичні еліти, згуртовані навколо цих концепцій, виявляли себе надзвичайно вольовими групами, здатними до найрадикальніших кроків, спрямованих на докорінний перегляд європейської політичної карти. Ці еліти відверто проголосили своїм ворогом “номер один” світовий комунізм, безумовним центром якого був російсько-більшовицький режим Москви. Україна, остаточно загарбана перед початком Другої світової

війни Росією, а згодом, і Німеччиною, гранично потребувала консолідації своїх ресурсів навколо ідеї повного звільнення від усіх окупантів. За таких обставин проблему мобілізації українців, їх єднання навколо жорстко організованого політичного центру якраз і намагався вирішити Донцов, пропагуючи принцип ієрархічності, підлеглості та категоричного панування “ініціативної меншості”. Тобто, “Дух нашої давнини” – це не стільки наукова праця, скільки відверто пропагандистський твір [165].

Автором ще однієї доктрини, зміст якої близький до класичних донцовських ідей, є Микола Сціборський – підполковник Армії УНР, один з ідеологів українського націоналізму, творець теорії націократії. Ідеї Сціборського набули поширення у 1930-х роках, за умов кризи парламентаризму, піднесення тоталітарних держав, які, стверджуючи велич режиму, нівечили права громадянина. За таких умов українство потребувало власних політичних орієнтацій, що окреслили б лад, де б органічно поєдналися індивідуальна свобода й обов’язок перед державою, національна революція й будівнича діяльність. Тому концепція держави М.Сціборського одразу була опанованою колами українських політиків, а її втілення стало програмою боротьби не одного покоління українських патріотів.

В 1935 р. з’являється найважливіша праця М. Сціборського, у якій комплексно викладено його оригінальну концепцію – “Націократія”. В першій частині “Націократії” її автор дає об’ємний аналіз “питань демократії, соціалізму, комунізму, фашизму та диктатури” [210, 74]. Націоналісти, і зокрема Сціборський, маючи головну мету – здобування Української Держави – наголошували на неприпустимості класової боротьби й піддавали критиці її середовище – демократичний лібералізм, помножений на низький, як для теперішнього соціально помиреного суспільства, економічний рівень [210, 81].

Найменшим елементом націократії як майбутньої української державності є людина, – людина, яка служить нації. Але для початкового етапу становлення української держави найприйнятнішою буде національна

диктатура. Національна диктатура, за Сціборським – це, по-перше, “ніякі угодовські автономістичні й федералістичні компроміси, ніякі легкодухі “орієнтаційні” лявірування перед тим чи іншим окупантом” [194, 43].

По-друге, національна революція – “внутрішній, тяглий у часі та різноманітний у своїх виявах ідейний, духовно-вольовий, визвольнополітичний і державно-творчий процес Української Нації, спрямований до її звільнення, скріплення, впорядкування та забезпечення для неї гідного існування”. Національна революція провадитиметься кількома етапами, засоби боротьби на кожному з них визначаються конкретно суспільнополітичною ситуацією. Постійний державний лад “означатиме перехід нації до кінцевих, завершуючих етапів національної революції”. Суспільство при націократичному режимі поділялося б на синдикати – великі професійні “соціально-виробничі” групи. Вони, на думку ідеолога, припинили б політичний розбрат в суспільстві, поєднуючи свої професійні інтереси з потребами держави [194].

“Націократія” є своєрідним перенесенням на український ґрунт класичного італійського фашизму, у якому Сціборський бачив комплекс ідей, успадкування яких дасть можливість організованому українському рухові солідаризувати націю довкола ідеї здобуття Української Держави. Цей український фашизм дістав у Сціборського назву націократії. Поняття націократії містить у собі чітке розуміння суспільно-політичного та соціального устрою суспільства, за умов якого тільки і можливе впровадження цієї доктрини.

Сціборський розглянув і повністю відкинув демократію, соціалізм, комунізм, натомість із великою похвалою писав про фашизм та його історичні заслуги. На його думку, приклад фашизму мав стати дороговказом і для поневолених народів. “Бо ті з них, що перелякано відвертаються від імперативних заповітів фашизму в силу своєї сліпої, безкритичної прив’язаності до наркозу “демосоціалістичних забобонів про “мир, злагоду, благоденствіє” та інтернаціонали, – ті з них ніколи не матимуть дійсного

миру й свободи. Призначення таких народів – бути погноєм для інших!” [194, 58].

Засадничі ідеї Сціборського вказують на їх спорідненість із постулатами донцовської концепції. Концептуальною відмінністю між двома доктринами є лише більша зацікавленість автора “Націократії” питаннями соціально-економічного устрою, що пов’язане із потребою доведення необхідності системного втілення націоналістичних формул у життя суспільства. Як і Донцов, Сціборський є прихильником ірраціоналістичного світогляду, сповідання якого уможливорює піднесення життєвих сил української нації. Сила нації не у матеріальних підставах, а у підвалинах її існування аж ніяк не лежить матеріальний інтерес. Сціборський наголошує, що усі новітні націоналістичні рухи сповідують “спіритуально-волютаристичний світогляд, який “головними” підставами й двигунами нації вважає її дух (ідеї) і волю до творчості та боротьби” [194, 91].

Сенс цієї боротьби – “поширення нації назовні”, оскільки жодна нація не повинна іти на самообмеження. Таке поширення ідеолог називає “національно-державницьким імперіалізмом” і вважає його неминучим проявом історії. Практично, у такій його тезі бачимо прямий перегук з однією із концептуальних засад Донцова, а саме – із тезою про “ірраціональну волю нації до експанції” як єдиний спосіб буття нації взагалі.

Сціборський є рішучим “критиком співців “спокійного життя мирних українських гречкосіїв”, вважаючи поширення таких ідей прямим результатом популярності “нігілістично-драгоманівської” філософії. Спокій не являється категорією “української психіки”. Серед сумарної сукупності “добра і зла”, що є своєрідним індикатором людської природи, “первинні сили, почуття, пристрасті, інстинкт боротьби є одним з найголовніших” [194, 96]. Цього не можуть збагнути, за Сціборським, “гуманістичні фантасти”, що схильні приписувати розумові виключне значення і які бачать майбутнє усього людства у запровадженні “якогось всесвітнього “санаторія” з мільярдами анемічних євнухів на землі”. Натомість, справжнє творче життя

людської індивідуальності можливе тільки як безнастанне долаття перешкод, служіння то “доброму”, то “злу”, “боротьба і сила” [194, 99]. Мислитель бачить націю як “найвищу, абсолютну ідейну й реальну цінність” і висуває гасло: “Нація понад усе!” При цьому досягнення національних ідеалів є можливим лише завдяки “нетерпимості до ворожого”, що має стати неодмінною рисою борця за національне визволення [194, 100]. Засоби досягнення поставленої мети можуть бути, за Сціборським будь-якими, оскільки остання їх виправдовує.

Альтернативою перманентній фашистській диктатурі ідеолог вважав націократичний державний режим, який мав змінити національну диктатуру після виконання її завдань. Націократією він називав “режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об’єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – в представницьких органах державного управління”. Передбачалося створення виборних органів місцевого самоврядування, обрання законодавчої установи – Державної Ради, кандидатів до якої мали визначати контрольовані державою синдикати. На чолі держави мав стояти обраний Національним Збором “Вождь Нації, найкращий із найкращих її синів, що силою загального довір’я нації та правом своїх внутрішніх властивостей триматиме в своїх руках владу Держави”. Однак політичного плюралізму не передбачалося: “Як у період національної диктатури, так і в умовах постійного державного ладу – партії не існуватимуть” [194, 114-116].

Очевидно, що М. Сціборський в основних своїх засадах за взірць мав “інтегральний націоналізм” Д. Донцова. По жодному із принципових пунктів (включаючи антиросійські настрої, яким було присвячено іншу брошуру Сціборського – “Сталінізм”) доктрини двох авторів не розходяться. Відмінність лише у відвертій орієнтації Сціборського на весь комплекс ідей італійського фашизму, який він вважав не лише найкращим “механізмом” для національного відродження, але і взірцем соціально-економічного устрою суспільства.

Цілком очевидно, що націократичний устрій, задуманий Сціборським як альтернатива фашистській диктатурі, у випадку його здійснення став би лише модернізованим варіантом останньої. Досвід комуністичного тоталітаризму свідчить, що навіть при існуванні формально “вільних” виборів і широкого (на папері) місцевого самоврядування відсутність дійсного ідейно-політичного плюралізму та багатопартійності веде до нічим не обмеженої диктатури. Організований націоналізм у цих умовах неминуче перетворився б з “провідного авангарду” в типову державну партію фашистського, нацистського чи більшовицького типу.

Концепція Сціборського, до речі, була покладена в основу Політичної програми, яку прийняв II Великий Збір ОУН (серпень 1939 р.). У ній говорилося, що “ustrій Української Держави будуватиметься на засадах націократії”, яку розуміли як “владу нації в державі, що спирається на зорганізованій і солідарній співпраці всіх соціальних верств, об’єднаних – відповідно до їх суспільних функцій – в представницьких органах державного кермування” [201, 387]. Суспільне життя мало будуватися на ієрархічних засадах, із Вождем Нації на чолі суспільної ієрархії. Принцип надпартійності з документів 1929 р. замінено принципом протипартійності: “Існування політичних партій буде заборонено законом. Єдиною формою політичної організації населення Держави буде ОУН – як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя” [201, 389].

Отже, український націоналізм мав справді чимало спільного з фашизмом і їх ототожнення не є чимось надзвичайним. “Поворот праворуч” значної частини представників української політичної думки пояснюється цілою низкою причин: розчаруванням у демократичних традиціях старшого покоління, яке програто війну за незалежність; незадоволенням західними демократіями, що санкціонували поділ України між окупантами; зростанням тоталітаризму в Європі; антиукраїнським терором в СРСР. Останнє, мабуть найважливіше. Виникнення тоталітарної течії в українській політичній думці

стало спробою відповіді на історичний виклик більшовицького тоталітаризму, що загрожував самому існуванню української нації. Фашизм суттєво вплинув на формування поглядів деяких представників української політичної думки. Проте це не було механічним пересадженням на український ґрунт чужих зразків, український радикалізм виріс на власному корінні і відрізнявся в багатьох засадничих питаннях від фашизму.

Висновки до другого розділу

Політична думка кінця XIX – початку XX століття характеризується виникненням різноманітних концепцій української державності, формуванням декількох підходів до визначення характеру національного розвитку майбутньої Української держави. У представленому дослідженні ми виходимо з тих позицій, що в українській політичній думці цього періоду сформувалося три основні традиції щодо визначення характеру національного розвитку української державності: панславістсько-федералістська, консервативно-націократична та націонал-самостійницька. Незважаючи на певні розбіжності в розумінні шляхів та форм утворення Української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точок зору вони доводили невід'ємність прав українського народу на свою державність і самостійність визначення ним характеру та напрямків національного розвитку.

Найбільш авторитетними представниками панславістсько-федералістської традиції у другій половині XIX – на початку XX століття були М. Драгоманов, І. Франко, С. Чикаленко та М. Грушевський, в теоріях яких можна простежити певну еволюцію їх поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку України. Якщо у першій половині XIX століття панславізм та визнання необхідності створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів для українських інтелектуалів була

майже безперечною, то вже у другій половині XIX століття ідеали панславізму поступово трансформуються.

Подібна трансформація прослідковується у працях М. Драгоманова, І. Франка та М. Грушевського. Так, М. Драгоманов після 1880-х років під впливом сучасних йому політичних подій як на теренах Російської імперії, так і в країнах Європи визнає політичні проекти на засадах „слов'янської ідеї” невідповідними українським потребам, хоча і не відмовляється від гасел федералізму. Саме М. Драгоманов став одним з фундаторів вітчизняної політичної науки, окресливши на довгі роки основні напрямки досліджень української державності та можливого характеру національного розвитку країни. На нашу думку, найбільшим внеском Драгоманова у розвитку національної державницької теорії можна вважати відстоювання та обґрунтування вченим ідеї творення української політичної нації, розробку засад функціонування громадянського суспільства, визнання необхідності всебічного забезпечення прав і свобод людини.

У першій чверті XX століття більшість українських інтелектуалів відходять від ідеалів федералізму та панславізму і стають прихильниками самостійницького шляху національного розвитку України. Ідея повної самостійності та унітарного державного устрою України обґрунтовувалася як представниками консервативно-націотворчої традиції, так і прибічниками націонал-радикальних поглядів.

Консервативно-державницьку традицію презентували теорії В. Липинського, С. Томашівського та В. Кучабського. В. Липинський є найбільш визнаним представником консервативно-державницького напрямку у вітчизняній політичній науці, на переконання якого класократія у формі історичного гетьманату, тобто трудової легітимної монархії постає найоптимальнішим напрямком національного розвитку України. С. Томашівський, у свою чергу, виступав за створення трудової клерикальної монархії, за об'єднання монархії і греко-католицької церкви, причому цей проект пропонувався передусім для Галичини, але, водночас, дослідник не

відкидав і республіканської форми правління. В. Кучабський ідеальним напрямком національного розвитку української державності вважав творення мілітарної монархії. Таким чином, український консерватизм на початку ХХ століття ґрунтувався на засадах монархічної форми правління, визнанні пріоритету держави у суспільстві, провідної ролі аристократії у державотворчому процесі, ідеях не етнічного, а територіального патріотизму та важливості для національного розвитку релігійної єдності народу.

Аналізуючи консервативно-націотворчу традицію, не можна не розглянути і концепцію В. Старосольського, який сформулював теорію нації. Провідною тезою теорії В. Старосольського було твердження: „кожна нація є держава”, отже факт формування української нації означав необхідність творення національної держави. У націотворчих процесах вчений, подібно до прихильників консервативного напрямку, чільне місце надавав національній аристократії. Отже, на початку ХХ століття представниками консервативно-націотворчої традиції була визначена та аргументована необхідність створення самостійної, унітарної української держави.

Найбільш дискусійними і сьогодні залишаються погляди на характер національного розвитку прибічників націонал-самостійницьких ідеалів (М. Міхновського, Д. Донцова та М. Сціборського). Націонал-радикали висунули проект творення української державності на засадах націоналізму, причому під нацією вони розуміли, на відміну від федералістів та консерваторів, спільність людей передусім за етнічною ознакою. Націонал-радикали відкидали демократичний шлях поступу майбутньої Української держави, вважаючи більш оптимальною для національного розвитку автократію. Національно-радикальний напрямок на цьому етапі виразно сформулював важливу думку: нормальний розвиток України можливий лише в межах незалежної Соборної Держави.

Таким чином, вітчизняна політична думка на рубежі ХІХ – ХХ століть визначалася плюралізмом ідей, ідеалів, концепцій щодо окреслення характеру національного розвитку майбутньої Української держави та

широкими суспільно-політичними дискусіями у середовищі українських інтелектуалів. З огляду на процеси державотворення, що становлять основний зміст сучасного періоду в Україні, на наш погляд, логічним і актуальним є вивчення української політичної думки цього періоду і, зокрема, – теоретичного потенціалу, напрацьованого довкола ідеї державності та напрямків національного розвитку.

РОЗДІЛ ІІІ

ТЕОРІЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ТЛУМАЧЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Еволюція концептуального осмислення форми державного правління в українській суспільно-політичній спадщині кінця ХІХ – початку ХХ століття

Питання визначення оптимальної форми держави України вже понад сто п'ятдесят років залишається одним з найактуальніших завдань вітчизняної політичної науки. Наукові та публіцистичні дискусії щодо вибору державотворчої стратегії України, які активізувалися у середині ХІХ століття, тривають і сьогодні. Вони характеризувалися й характеризуються надзвичайно широким охопленням ідейно-політичного, соціокультурного та економічного загалу проблем, протиборством протилежних або навіть непримиренних думок, переконань, орієнтирів. З наукової спадщини українських дослідників, які працювали на перетині ХІХ – ХХ століть, можна виділити два спільних моменти, що характеризують у цілому вітчизняну політичну науку цього періоду. Це, по-перше, інтерес до історії української державності та форми українського державного будівництва; по-друге, оцінка історичних, у тому числі політичних явищ та подій, революційних рухів з огляду на державність.

У теоретичних концепціях було чимало спільних ідей. Так, представники панславістсько-федералістського та консервативно-націократичного напрямків, акцентували увагу на необхідності для України федеративної форми державного устрою та демократичних форм правління. З прихильниками націонал-самостійницьких ідеалів їх об'єднувало розуміння боротьби за незалежність та необхідність побудови суверенної і незалежної

Української держави. Сучасний український дослідник С. Верстюк у роботі „Форма держави: Проблема вибору в сучасній Україні” виокремлює такі напрямки вітчизняної політичної думки кінця XIX – початку XX століття, представлені у наступній таблиці.

Форми української держави, запропоновані основними ідеологічними спрямуваннями вітчизняної політичної думки кінця XIX – початку XX століття [18, 41].

Назва ідеології	Представники	Форма державного правління	Форма державного устрою	Політичний режим	Політичний лад
Інтегральний націоналізм	Д.Донцов, М.Сціборський	республіка	унітарна	тоталітаризм	аристократія (етнократія) + монархія
Консерватизм	В.Липинський, С.Томашівський	монархія, парламентарна монархія	унітарна	авторитаризм + демократія	аристократія (військова, духовна, землеробська)
Державницький націоналізм	В.Старосольський, О.Бочковський	республіка	унітарна (у складі федерації або конфедерації)	демократія	демократія + етнократія
Лібералізм	М.Драгоманов, Б.Кістяківський	парламентська республіка	федерація	демократія	демократія
Народництво	М.Грушевський, С.Шелухін	парламентська республіка	федерація	демократія	демократія

Таким чином, осмислення проблеми форми держави майбутньої України стало предметом дослідження багатьох українських дослідників на рубежі XIX – XX століть. У працях В. Старосольського, В. Липинського, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Донцова та багатьох інших пропонуються різні варіанти державницького майбутнього України, але спільним для них є намагання на основі критичного осмислення політологічних і соціологічних концепцій європейських дослідників розробити не просто теорію, а й ефективну програму розвитку національної

державності та становлення базових політичних інституцій.

Однією із ключових в цьому контексті є проблема визначення найбільш оптимальних форм державного правління, яка поряд з суто теоретичним значенням має зараз в Україні ще й практичну державо-будівничу актуальність. Ключовим для даного розділу є поняття “форма державного правління”. Його співзвучність з поняттям “форма держави” та те, що обидва вони інколи вживаються як синоніми, робить необхідним коротко позначити співвідношення між ними. “Форму держави” розуміємо як узагальнену характеристику будь-якої держави, складену з сукупності таких показників, як форма державного правління, політичний режим та форма державного устрою. Однак через те, що параметр форми державного правління часто буває визначальним щодо решти характеристик держави, виглядає до певної міри прийнятним позначення його виразами “форма держави”, “державний лад”, “державне правління”.

Форма державного правління є суттєвою характеристикою будь-якої держави як способу соціальної організації, упорядкованого й керованого улаштування суспільства. Історія політичної думки містить чимало різних підходів до класифікації форм держави. Але за критерії такого розрізнення беруться, як і колись, суто формально-юридичні ознаки, такі як джерело влади (ним може бути визнана воля однієї людини, воля всього народу або ж воля певної верховної соціальної верстви – олігархії) та порядок утворення й оновлення органів державної влади (вибори чи престолонаслідування). Відповідно до цього про монархічну форму державного правління говорять, коли верховна влада в державі цілком належить одній особі, яка й визнається її джерелом. Республіканською називають таку форму правління, яка передбачає визнання народу сувереном, носієм верховної влади, що делегує її своїм представникам на чітко визначений термін; за якої глава держави й усі органи врядування є виборними й змінюваними, а виконавча влада – похідною від представницької установи або від виборців. Громадяни республіки мають можливість визначально (безпосередньо чи

опосередковано) впливати на носіїв влади та на їхні рішення [11; 229, 87].

Іноді ще говорять про такий різновид державного правління як олігархія, називаючи так політику панування й правління невеликої групи можновладців, “форму врядування, що полягає в управлінні невеликої нерепрезентативної елітної групи, яка править у відповідності до власних інтересів, особливо це стосується накопичення багатств та привілеїв. Це одна з основних форм правління, які визначив Аристотель. Більш вільно цей термін іноді вживається як синонім якоїсь правлячої еліти”. Як форма державного правління олігархія є мало поширеною і означає радше формально часто узурповане використання обмеженою групою осіб верховної державної влади [11; 229, 88].

Специфіка політичного знання порівняно зі знанням юридичним полягає у його зверненості до реального стану речей, а не лише до формального вираження належного. Дослідження суспільних феноменів, здійснюване у політичному вимірі, на відміну від виміру формально-юридичного має справу з явищами *de-facto*, що потребує використовувати інші, ніж суто юридичні критерії типологізації форм державного правління. Не заперечуючи значущості ознаки джерела влади (а саме вона, як відомо, є визначальною для юридичної теорії держави та права), вважаємо за доцільне наполягати на необхідності, прийнятності й ефективності виявлення інших суттєвих ознак форм державного правління, таких, що відповідають парадигмам власне політичної науки. Чи не найважливішою такою ознакою в даному разі є те, хто і як формує виконавчу владу в державі. Для нинішнього політичного життя суттєвим є те, що саме спосіб підпорядкування виконавчої влади визначає конструкцію тієї чи тієї політичної системи та зміст функціонування її інституцій. З огляду на це, існуючі способи улаштування і здійснення державної влади доводиться поділяти на одноосібні або монархічні та, з іншого боку, колегіально-представницькі. Кожна з них має відповідні засади авторитету і легітимності, своєрідні переваги й недоліки [11; 232, 674-675].

Спираючись на вищезазначені теоретичні засади, розглянемо спочатку основні підходи вітчизняних дослідників кінця XIX – початку XX століття щодо найоптимальнішої форми державного правління та політичного ладу майбутньої української державності. Як вже підкреслювалося у другому розділі представленого дослідження, у вітчизняній політичній думці на перетині XIX – XX століть у середовищі українських інтелектуалів не існувало єдиної думки щодо майбутньої форми державного правління України: частина вчених схилилася до визнання необхідності встановлення республіканської форми правління, інші ж відстоювали ідеали монархії.

Один з фундаторів вітчизняної політичної науки Михайло Драгоманов державницьким ідеалом вважав федеративну демократичну республіку, яка ґрунтувалася б на принципі децентралізації. Водночас парламентаризм він не розглядав як панацею від бюрократичного централізму, оскільки вважав, що “централістський парламентаризм” у державах з різнонаціональним населенням є “новим зряддям насильства над природними правами і інтересами населення” [84, 334]. Парламентському централізму він протиставляв децентралістський парламентаризм, який розумів як систему територіально-громадського самоврядування згори – вниз. Основою федеративної держави М. Драгоманов називав обласну автономію, місцеву владу, місцеве управління, яке відає всіма внутрішніми справами в межах своєї території. Разом з тим, ця влада бере участь в творенні загальної волі як частини всього союзу, всієї федерації і цією частиною своєї території і волі в загальній справі створює федеративну державу [84, 331-345].

М. Драгоманов заперечує будь-яку централізацію державного управління, протиставляючи їй принцип децентралізації. В його концепції федерації роль центру номінальна. Самоврядні обласні об’єднання становлять одну федеративну державу, а не центр, що стоїть над ними. Федеративна держава може існувати і функціонувати тією мірою, якою виражає загальну інтегровану волю всіх суб’єктів союзу [84; 78]. Говорячи про федерацію та децентралізацію, вчений не розглядав останню як мету.

Метою для нього була демократизація суспільства знизу до верху, а децентралізація розглядалась, як засіб для досягнення цієї мети. Демократична децентралізація, за М.Драгомановим, це широке місцеве самоврядування. “Самоврядування повинно формуватися сходами, або ними ж обраними зборами, перед якими відповідальними є всі посадові особи, крім суддів, становище яких має бути визначено особливо” [84, 282]. Таким чином, саме федеративну республіку без централізації визначний політичний мислитель вважав найдоцільнішою формою державного устрою в країнах з великою територією.

Як прихильник ідеалів класичного лібералізму, Драгоманов відстоював ідею „мінімальної держави”, яка має максимально втратити свої директивні функції. „Драгоманов надавав перевагу такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інститутами громадянського суспільства, а всі складові політичної системи разом – висловлювали би і втілювали інтереси, волю не нації взагалі, а й громадян як справжніх носіїв суверенітету держави”, – підкреслює дослідник спадщини вченого А. Круглашов [121, 379]. Отже, принцип народного суверенітету Драгоманов вважав засадничим у творенні держави, що ще раз підтверджує відданість вченого ідеалам республіканізму.

Є. Чикаленко був прихильником драгоманівських ідей, тому не дивно, що він також виступав за республіканську форму правління майбутньої Української держави. Політична програма Є. Чикаленка вказувала на конкретні шляхи реформування державного устрою. Вище вже зазначалось, що в політико-економічній платформі Української Демократичної партії (УДП) [одним з засновників якої він був – Ю.М.] дослідник виступав відвертим прихильником скасування самодержавства й переходу до республіканської форми правління. Виходячи з федеративних засад державного устрою Росії, Є. Чикаленко вважав, що державне централізоване управління має зосередитись в парламенті, який складався б із двох палат: а) палати народних представників та б) федеральної палати представників від

автономних частин держави. До відання парламенту відносились виключно питання про війну та мир, бюджет для загальнодержавних цілей, зносини з іншими державами і укладання з ними союзів, а також торгівельних угод загальнодержавного значення. Всі інші питання мали вирішуватись у Українській Народній Раді (сеймі), яка наділялася б законодавчою владою в межах автономної території із своїми виконавчими органами і складалася б із обраних народом представників. Тобто Україна, за уявленням цього дослідника і політичного діяча, мала мати своє представницьке правління. На місцях планувалось завести органи самоврядування, побудовані на тому ж принципі децентралізації, до відання яких підлягали справи, що сповідували б їх території. Чикаленко закликав своїх однодумців до реформування державного устрою на засадах федералізму з впровадженням в державі конституційно-демократичної республіканської ідеї, з виборним українським урядом, судом [211; 218, 216].

Іван Франко погоджувався з Драгомановим у тому, що республіканізм та демократизм виступають провідними тенденціями політичного життя Європи. Дослідник підкреслював, що ці тенденції почали справляти вплив навіть на найреакційнішу державу континенту – Росію, попри зовні непорушні позиції царського абсолютизму. Свідченням цього є дух прогресивної російської літератури та публіцистики. Отже, майбутнє української державності також має базуватися на принципах республіканізму [227].

Становлення республіканізму в Україні, за Франком, неможливе без наповнення дійсним змістом конституційних форм політичного визволення широких народних мас. Мислитель писав: “Головною підвалиною політичної емансипації народних мас я вважаю три загальники: загальну освіту, загальний військовий обов’язок і загальне голосування”. Саме останнє, на його думку, має стати запорукою того, що в майбутньому широкі народні маси зможуть зрозуміти небезпеку прийняття певних рішень і обирати найоптимальніший шлях розвитку суспільства, покладаючись на власне

знання, а не на сліпу віру в авторитет своїх вождів, мати можливість захистити, в разі необхідності і збройно, свої соціально-політичні завоювання, а за умов забезпеченої демократії повернути собі право суверенітету та виражати свою волю шляхом демократичних процедур [206, 290]. Варто зазначити, що Франко був прихильником республіканської форми правління не лише як політичний мислитель, але й як політик, активний громадський діяч.

Михайло Грушевський – визначний політичний діяч та вчений, який багато в чому був продовжувачем драгоманівських ідей, також надавав перевагу республіканській формі державного правління в Україні. Грушевський пов'язував ідею створення української демократичної республіки безпосередньо з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства. Він вважав, що федеративний постулат Кирило-Мефодіївського товариства був постулатом української державності і не суперечив політичній незалежності України [40]. Проте, варто зазначити, що вчений у своїх поглядах на державницьке майбутнє України еволюціонував – від ідей автономії до розуміння необхідності державної самостійності України [проблема детальніше розглядалася у II розділі представленої дослідження – Ю.М.]. Тому у контексті розгляду питання про необхідність створення української демократичної республіки, на наш погляд, доцільніше звернутися до пізнього періоду діяльності вченого – часів роботи Центральної Ради.

Засади національно-державної політики України, були розроблені М. Грушевським у програмі, яку здійснювала Центральна Рада протягом періоду свого існування. До них належать:

- надійне забезпечення прав національних меншостей;
- забезпечення українському народові державного права шляхом федерації, або ж повної незалежності української держави;
- широке самоуправління, розвиток всякої ініціативи людини і громадянства на шляху порозуміння місцевих національних і класових груп;

- залишення на своїх місцях всіх старих корисних працівників-професіоналів, прихильників свободи і демократії, які готові керуватися потребами нового життя українського народу;
- паралельно з об'єднанням і формуванням нових українських національних організацій повинен розвиватися процес творення за їх ініціативою територіальних комітетів, куди б ввійшли і представники національних меншин, як противага діяльності міської і земської самоуправи [28, 56].

Політико-правове закріплення ідей республіканізму відбулося в Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), що була прийнята на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 року. Питанням організації та компетенції вищих органів влади було присвячено чотири розділи цього документу, положення про главу держави були в ньому відсутні. Згідно з Конституцією, функції президента частково передавалися голові органу законодавчої влади. В статті 35 було зазначено, що голова Всенародних Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки. Роль голови представницького органу посилювалася положенням статті 34 Конституції, яка спеціально передбачала обрання заступника голови на випадок його смерті або тяжкої хвороби. Заступник виконує обов'язки до обрання голови новим скликанням зборів. Голова Всенародних Зборів “за порозумінням” з Радою Старшини (однією з структур парламенту) формує уряд, після чого останній подається на затвердження самим зборам [201, 25].

Отже, у Конституції УНР закріплювалися ідеї формування в Україні парламентської республіки, що можна пояснити як специфікою складу Центральної Ради, так й особливостями діяльності цього державного органу у такий складний історичний період розвитку нашої країни. На жаль, політико-правові ідеї, висвітлені у Конституції УНР, у тому числі – обґрунтування необхідності формування саме парламентського

республіканського ладу – не знайшли належної оцінки і сьогодні.

Прихильниками республіканської форми правління в майбутній Українській державі, як вже зазначалося вище, були і представники націонал-самостійницької ідеології. Проте їх підхід до республіканізму є досить специфічним, адже прихильники націонал-самостійницьких ідеалів вважали за необхідне побудову республіки з надмірними повноваженнями глави держави, що означало автократизацію політичної системи країни. Так, за М. Сціборським, націократичний устрій тяжіє до республіканізму. Однак містить низку положень, які не вкладаються в сьогоденне розуміння республіканського ладу. Окрім заперечення партійного та класового поділу суспільства, дещо порушується традиційний розподіл влад, – заради злагодження суперечностей між законодавчою та виконавчою владами Голові Держави надаються великі конституційні компетенції. Але Державна Рада – вищий законодавчий орган – обирається “прямим, загальним, рівним і таємним голосуванням” [194].

Ідеї республіканізму у період кінця XIX – початку XX століття в середовищі вітчизняних інтелектуалів та суспільно-політичних діячів були, безперечно, популярними і викликали гострі та запеклі суперечки, адже підходи до розуміння сутності цієї форми державного правління були надзвичайно дискусійними. Однак, варто підкреслити, що у цей історичний період не менш популярними стають і консервативні ідеї, відповідно до яких найкращою формою державного правління для України визнавалася монархія. Як вже зазначалося у попередньому розділі, найбільш обґрунтовані консервативні теорії були розроблені В. Липинським, С. Томашівським та В. Кучабським.

В. Липинський, розробляючи концепцію української державності, критично осмислив вже існуючі форми держави, розробив і запропонував різноманітні типи державних утворень. На основі всебічного аналізу взаємовідносин між активною меншістю (аристократами) та пасивною більшістю (масами) він прийшов до висновку, що залежно від того, як

складаються ці відносини і хто їх формує, ми маємо різні типи національних та державних утворень: “Тип перший взаємовідношення між расою активною та расою пасивною – органічний; по своєму організаційному методу – класократичний. Тип другий взаємовідношення між расою активною та расою пасивною: – хаотичний, по своєму організаційному методу: – демократичний. Тип третій взаємовідношення між расою активною і расою пасивною: – механічний, по своєму організаційному методу: – охлократичний” [136, 112]. Тобто Липинський вирізняв демократію з республікою, охлократію з диктатурою та класократію з правовою – “законом обмеженою і законом обмежуючою” – монархією.

При цьому вчений зауважує, що жодна нація не почала і не може почати своє існування від демократії, оскільки демократичні нації можуть існувати тільки там, де вже була або є своя власна національна держава, тобто там, де вже були і правила свої власні класократичні або охлократичні аристократії [136, 245].

Таким чином, Липинський вважав, що існує три державні устрої: класократія, демократія та охлократія, і вони позачасові. На його думку, класократія відзначається рівновагою між владою. Демократія характеризується порушенням рівноваги між владою та свободою. Охлократія, за Липинським, означає абсолютичне панування войовників-непродуцентів з цілковитим придушенням свободи і самодіяльності громадянства. Ослаблена розвитком матеріального добробуту класократія, на думку вченого, вироджується в демократію, а її „гробокопателем” є охлократія.

Охлократія, за визначенням вченого, – це метод організації аристократії такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу ще не витворила міцно спаяних за способом своєї матеріальної продукції і по своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політичну безформну, економічно і расово „нездіференційовану” юрбу

(охлос, звідси: охлократія), та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно всередині спаяної організації [136, 191].

Отже, охлократія – це такий суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, і ця меншість необмежено панує над даним громадянством. Оскільки охлократичний лад тримається на насильстві і примусі, то він, на думку В. Липинського, завжди є недовговічним [136, 190-194].

Класократія, за Липинським, це такий суспільно-політичний лад, де активна меншість – аристократія, приходить до керівництва шляхом вибору кращих представників різноманітних станів і класів, з яких складається суспільство. Класи: хліборобський (поміщики, селяни, сільські робітники), промисловий (власники фабрик, інженери, робітники), фінансовий і купецький (всі ті, хто живе не з продукції, а з обміну продуктами), комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі-телеграфісти), інтелігенція, яка має здійснювати функції ідеологічного порядку (духовенство, вчителі, письменники, журналісти, адвокати, лікарі і т.д.). Стани: організатори (активна меншість), організовані (пасивна більшість). У хліборобів – це поміщики і селяни, у промисловців – власники і робітники, в інтелігенції – церква і університети [136, 190-191].

Класократичний метод характеризується тим, що активна меншість здобуває своє право на панівне становище шляхом збройного завоювання. Але своє панування вона одержує завдяки внутрішній єдності організації, а відносини з пасивною більшістю формує на підставі громадських законних взаємин без рабського поневолення. Ця лицарська верства в Україні витворилася на місці городового осідлого на землі козацтва і стала її національною аристократією. На думку Липинського, городова козащина, ставши землевласниками, завдяки своїй внутрішній військовій організації та об'єднанню з пасивними масами самою лише православною вірою і бажанням визволитися з-під чужої влади за часів Б. Хмельницького, започаткувала класократичну монархічну українську націю та державу. Він

вважав, що монархія може бути різною: і охлократичною (самодержавство), і класичною (правовою, обмеженою законом і обмежувальною), і навіть – демократичною (парламентською, поєднаною з так званим народним представництвом) [136, 191].

Демократія, за Липинським, “означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експансії класово і расово вже настільки перемішались, що природні угруповання працюючих людей, якими є фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались: де вибився наверх расово неусталений і психічно незрівноважений тип міщанина-метиса та замість поділу на органічно спаяні класи появився хаотичний конгломерат демократично “рівних” індивідуумів-одиниць, взаємно собі зовсім чужих, взаємно себе ненавидячих і зв’язаних в одно національне ціле тими останками національної і державної організації, що була витворилась під пануванням колишньої розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії” [136, 192].

Демократичну монархію Липинський вважав найгіршою. Але й демократія буває “монархічною”, тобто з рудиментами з ужитих монархічних форм, інституцій і звичаїв: Там (у республіканській, буржуазній, соціалістичній чи комуністичній демократії) при виборах президентів, при замінах правителів, настановлених “волею народу”, заховались ще всі темні сторони монархії. Споляризувавшись і здемократизувавшись, вони там стали тільки більш доступними. Підлещуватись, дурити, підкуплювати, бути куртизанами далеко легше і зручніше при президентах, раднаркомах і при “сувереннім народі”, ніж це було при народившихся монархах...” [136, 104].

Представники активної меншості демократичного типу, захопивши владу над пасивною масою, являють собою хаотичний конгломерат вічно воюючих за владу конкурентів. Вони завжди народжуються під захистом чужої класократичної чи охлократичної державної організації шляхом її розколу, підбурюючи проти неї пасивні маси. Виступаючи від імені народу,

вони фабрикують різноманітні програми “народного щастя”, реалізація яких здебільшого приносить користь не народам, а демократам, так званим тепер буржуазії [136, 104-106].

Порівнюючи різні форми організації суспільного життя, В. Липинський віддає перевагу класократії. Підкреслюючи при цьому, що “при класократії імперіалізм класових аристократій обмежений державною владою монарха, але водночас влада монарха – голови державного апарату – обмежена законом, на сторожі якого стоїть внутрішня сила вірних монархові, але не рабських йому підданих, класових аристократій” [136, 272].

Вказуючи на негативні, з його точки зору, риси охлократії та демократії, вчений наголошує на тому, що цими методами можуть бути створені нові держави, але не можуть бути створені нові органічні нації і національна свідомість. Лише класократія з правовою монархією, на думку Липинського, є прийнятною для України.

Таким чином, саме ідея необхідності становлення в Україні монархічної форми державного правління відстоювалася В. Липинським. Розвиваючи теорію гетьманату для України, вчений вважав, що кожному потрібно добре знати свою історію і саме історичними особливостями можна пояснити корисність монархії для майбутньої України. За взірць гетьманату, потрібного для України, Липинський брав державу Б.Хмельницького, якого, на нашу думку, вчений дещо апологетизував. Особливо він підкреслював монархічні тенденції великого гетьмана і наголошував, що встановити монархію Б.Хмельницькому так і не вдалось. Він дивився на Б.Хмельницького як на першого українського монарха, який хотів створити українську гетьманську династію [135].

Аналізуючи історію України, вчений вважав, що вона ні за гетьманів виборних, ні за тих, що правили під чужим протекторатом державної незалежності так і не здобула. Повертатись до таких форм національної традиції, – значить, іти назад: “Гетьманом України може бути тільки той, хто на підставі традиційного діничного права ту традицію персоніфікує.

Гетьманом України може бути тільки нащадок гетьманського, зв'язаного з нашою національно-державною традицією, роду” [136, 95]. Отже, якщо українці хочуть мати власну державу, вони мають встановити спадкову монархію.

Липинський є автором теорії абсолютної спрямованості гетьманату, яка ґрунтується на переконанні, що кожний народ мусить пройти період монархії і що відсутність абсолютної монархії на теренах України була причиною відсутності її власної державної організації протягом сторіч. В. Липинський вважав, що республіки, які виринули внаслідок революції проти аристократично-монархічного устрою, продовжували існувати після революції тільки завдяки тій частині старої аристократії, яка не здегенерувалася, а зуміла відродитися у новій суспільній формі. Тому він вважав, що українську монархічну державу також не можна буде збудувати без участі здорових залишків зрусифікованої чи ополяченої української родової шляхти [130; 136].

Організація майбутньої Української держави залежатиме від того, яким методом буде організована провідна верства. Ця провідна верства-аристократія сама себе формує і постійно відновлює. Вона обов'язково має політичний досвід, здобутий теорією, практикою, традицією багатьох поколінь, а тому вона виступає носієм консервативних традицій у концепції В. Липинського. Організувати ж таку українську верству, на думку вченого, може лише об'єднання навколо такого гетьмана, право на гетьманство якого впливає з його родової і державної історичної традиції [132; 136].

Після розколу з гетьманом Скоропадським В. Липинський відмовляється від ідеї дуалістичної монархії і в останні два роки свого життя обґрунтовує ідею парламентарної монархії на зразок Англії. Вчений рішуче відкидає абсолютну форму монархії, де король править необмежено, і навіть дуалістичну, зразком якої була царська Росія від 1905 р. з впровадження Думи, бо вважав, що дуалістична монархія не є державою, де в повній мірі володарює закон і тому не може захистити від узурпації або перевороту. “На

землі українській і в державі українській може удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: – монархія царствующа, але не управляюча – монархія, убогороднююча українських отаманів, а не монархів, саме даюча приклад отаманства” [141; 138, 4].

Функції влади у майбутній монархії мали розподілятися наступним чином:

1) гетьман, який персоніфікує і репрезентує державу, є представником аристократичної династії, яка уособлює вищість і авторитет;

2) гетьманська управа як виконавчий орган, який складається з голови і членів та очолює всю внутрішню організаційну працю і зовнішню політику (гетьманська управа призначається гетьманом у згоді з Радою Присяжних);

3) класократичне представництво, як законодавчий орган, куди обираються найкращі представники від купецьких, робітничих, селянських, вчительських і інших рад, вже організований однакоим способом продукції, професій чи заняття; ці ради мають замінити партійно-вічевий принцип добору;

4) Рада Присяжних, яку у Союзі гетьманців очолював сам Липинський, як вищий судовий орган; “рада присяжних – це правна установа, яка гетьмана силою своєї єдності і заприсяження може держати в руках і тим захистити нашу ідею і наш рух від усіх нещасть персональної акції гетьмана” [136, 324-326; 139, 4].

Таким чином, майбутня держава, за Липинським, має опиратися на три незалежні форми влади: окрім гетьмана, який виконує в основному представницькі функції, законодавчу, виконавчу і судову, які мусять врівноважити одна одну. Така влада по своїй суті є надпартійною і не бере участі в партійних амбіціях. Але в цілому гетьманська влада на Україні може повстати тоді, коли на Україні і в Росії будуть створені засади для конституційних монархічних інститутів, доки самі українці не прийшли до згоди зі своїми російськими і іншими національними меншинами [136].

Отже, В. Липинський увійшов в історію української політичної думки як творець нової державницької концепції. Він створив систему, побудовану на торуванні шляху від нації до держави. Майбутня українська держава, за Липинським, – це незалежна монархічна система гетьманської влади. Гетьман уособлює державу і є своєрідним національним прапором, найвищим символом держави. “При монархії, найвище місце репрезентації держави зайняте раз і назавжди гетьманом. Ніхто з монархістів на це найвище місце претендувати не може. Тому кожен скеровує свою увагу... щоб вище місце здобути своїм найкращим виконанням положених на нього обов’язків” [137, 137].

Без гетьманату, як символу держави, який здатний примирити конфліктуючі політичні угруповання на Україні, кожне з яких вважає, що його шлях єдино вірний, ці останні, за Липинським, будуть боротися за владу і паплюжити одне одного, як це завжди бувало. Поза тим всім має керувати національна аристократія, під якою вчений розуміє найкращих в нації людей без огляду на їх походження та стан [136, 129-132]. Отже, основним пунктом українського державного будівництва Липинський вважав встановлення правової монархії у традиційній формі гетьманату. Вчений вважав гетьманщину найефективнішою державною владою, побудованою на авторитеті й повноваженнях однієї особи. Свої висновки, він доводив на прикладі української історії.

С. Томашівський, як вже зазначалося раніше, також був прихильником монархічної форми державного правління. Вчений вважав, що тільки монархія найбільше сприяє утвердженню авторитету і порядку – з огляду на традиції українського народу, на можливість подолання внутрішніх розбіжностей між провідниками та станами українського суспільства. А тому починати державне творення України необхідно саме з монархії. Томашівський доводив, що перша українська монархічна держава була започаткована ще в часи Галицько-Волинського князівства.

Вчений сформулював свою державницьку концепцію, спираючись на

такі чинники, як земля, нація, держава [198]. Розглядаючи історичний розвиток українського народу, вчений дотримувався еволюційних поглядів, виступав проти крайностей, вважав, що спочатку відновлена національна державність повинна мати монархічний характер. Це єднає його з відповідними ідеями В. Липинського.

Дослідник не був прихильником демократії та республіканської форми правління, вважав, що ці ідеї не мали традицій державності в Україні. В той же час він допускав можливість становлення республіканського устрою, сформованого шляхом еволюції з традиційної для України монархії. Характеризуючи основні засади, на яких має формуватися майбутня українська держава, Томашівський зазначав, що законодавча влада зосереджувалася б в парламенті, а виконавча – у державній раді. Саме члени державної ради могли б обирати монарха – символа держави. Він же міг передавати своє право на престол як спадкове [196; 198].

На відміну від Липинського, Томашівський не ототожнює демократію з республікою, а також не проводить чіткого розмежування між монархією та республікою. Він вважав, що коли республіканська форма правління утворюється шляхом еволюції з традиційної для України монархічної форми державного будівництва, то така форма правління може бути прийнятною для України. Липинський вважав, що республіканський лад і аристократичне правління близькі одне одному, аналогічно тому як влада грецьких тиранів і римських імператорів споріднена з демократичною течією. Ці поняття часто зливаються у формі або олігархічних категорій, або у формі деспотичного абсолютизму одиниць. У своїй статті “Влада і культура” Томашівський так обґрунтовує цю думку: “...ані монархічна ідея (не змішуйте її з абсолютизмом) не суперечна з аристократичною, ані республіканська не тотожна з демократичною. Навпаки, греко-римська аристократія мала в собі чимало монархічних елементів: їхні держави – то були своєрідні монархічні федерації, яких початок бачимо вже під Троєю, у Гомера. Грецькі і римські аристократичні республіки утворилися з примітивних монархій не шляхом

революцій, а мирних еволюцій, які не усували, а тільки асимілювали монархічну власність” [196, 309-310].

Тут чітко формуються такі важливі ідеї С. Томашівського як: 1) думка про те, що навіть республіканська влада може бути найгіршою деспотією, оскільки і монархічна форма правління сумісна з справжньою демократією, якщо вона не є абсолютистською; 2) ідея мирної еволюції існуючих форм правління як засобу творення української державності (на відміну від В. Липинського, який вважав, що держави постають шляхом завоювань); 3) думка про можливість самозаміни форм правління, що можуть історично переходити у свою протилежність.

Водночас вчений вважає, що тільки монархія найбільше сприяє утвердженню авторитету і порядку – з огляду на традиції українського народу, на можливість подолання внутрішніх розбіжностей між провідниками та станами українського суспільства. А тому починати державне творення України необхідно саме з монархії [196; 197].

За С. Томашівським, основні засади, на яких має формуватися майбутня українська держава, це політична автономність західноукраїнських земель, а також власні законодавство, адміністрація, освіта, армія. Автономія має опиратись на історичні традиції Галицько-Волинського князівства та його “реально існуючий стан”, а це означає, що вона має враховувати впливи Австро-Угорської монархії, польського республіканського правління і греко-католицької церкви. В майбутній автономній галицькій державі вчений вважав за доцільне запровадити форми і методи політичного життя Англії (англійської парламентарної монархії), яке побудоване за принципом самоврядування у громадах, округах і територіях. Місцеві органи мали стати засобами для розбудови своєї національної державності знизу. Парламент (палата представників місцевих органів влади) зосереджував би законодавчу владу. Виконавчу ж владу зосереджувала б державна рада, до складу якої входили б представники світських станів і духовних (греко-католицька церква). Члени державної ради могли б обирати монарха – символу держави.

Він же міг передавати своє право на престол як спадкове [198, 78-83].

Отже, теорія клерикальної монархії С. Томашівського являє собою оригінальний погляд не лише на майбутнє української державності, але й на тлумачення політичної сутності такого феномену, як форма державного правління. Безперечно, ідеї вченого багато в чому є досить суперечливими, дискусійними, але цінність представленої теорії, на наш погляд, полягає передусім в тому, що вона пропонує українству альтернативний погляд на складний шлях становлення державності.

Відмінним від поглядів Липинського та Томашівського є підхід до розуміння майбутньої монархічної державності України ще одного дослідника цього періоду – В. Кучабського. На думку вченого, органічна держава може постати за умови наявності провідної верстви, а також якщо серед населення відбулися глибинні внутрішні державотворчі процеси. Лише за таких умов утворення будь-якої держави, і української зокрема, є можливість, щоб даний державний народ ставив собі завдання і відповідно до них міг здійснювати розумну державну політику, а не керуватися в своїй діяльності численними “вибухами почувань і настроїв”.

Розвиваючи ідею провідної верстви, В. Кучабський вважав, що певна, культурно, соціально і політично чітко означена, конкретна провідна верства з часом стає “на чоло даного народу”, переборовши труднощі своїми внутрішніми, “позитивно-творчими”, національно-культурними, соціально-економічними і територіально-політичними зусиллями. Вона є однорідною у способах думок і дій. У неї є потреба створити власний закон у своєму краї; є образ - ідея, як повинен виглядати цей устрій. Така провідна верства повинна відобразити у своїй державній ідеї прагнення власного народу самореалізувати себе серед інших народів світу [127, 72]. Отже, така постійно пануюча провідна верства несе в собі відповідальність за державну справу, забезпечує „тяглість” державної політики і гарантує стійкість внутрішнього устрою держави на якийсь історичний період. Однаково, чи цією пануючою верствою буде “лише якась суспільна кляса, чи будуть нею

відповідальні, провідні, вірністю для Монарха як виразника єдності в одну пануючу верству зіпоєні верхи кількох, чи й усіх суспільних класів” [127, 73].

Як і В. Липинський, В. Кучабський великого значення в державотворенні надає провідній верстві народу. Згодом він підкреслював, що цією провідною верствою може бути як один суспільний клас, так і представники кількох чи й усіх суспільних класів, що будуть об’єднані вірністю до монарха - виразника єдності.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початок ХХ століття розвиток вітчизняної суспільно-політичної думки позначився розгортанням дискусій щодо питання визначення оптимальної форми державного правління майбутньої Української держави. У середовищі українських інтелектуалів були представлені як прихильники ідей республіканізму, так і віддані захисники ідеалів монархії. У середовищі прихильників республіканізму не існувало єдиної думки щодо майбутньої форми української республіки: вона має бути президентською або парламентською? Представників українського консерватизму об’єднувало переконання в тому, що шлях врятування Батьківщини вони вбачали виключно у монархії, відводячи при цьому надзвичайно велику роль релігії як консолідуючому чиннику. У постаті монарха-гетьмана, на переконання українських консерваторів, має втілюватись сама ідея державності, підкріплена історичними традиціями життя народу.

3.2. Основні підходи до визначення форми державно-територіального устрою у дослідженнях українських вчених кінця ХІХ – початку ХХ століття

Проблема визначення оптимальної форми державно-територіального устрою є такою, що у найпряміший спосіб пов’язана з головним питанням у

будь-якій державі, а саме: яким чином відбувається створення ефективного механізму організації і реалізації державної влади. Аналіз теоретичного доробку вітчизняних вчених, мислителів, державотворців періоду кінця ХІХ – початку ХХ століття свідчить про те, що суспільно-політична думка України має глибокі традиції в розробці та розвитку федеративно-автономних та унітарних концепцій державно-територіального устрою. Як показує світовий досвід, вибір тієї чи іншої моделі територіально-державного устрою перебуває у тісному взаємозв'язку з такими концептуальними засадами, як форма державного правління [зазначена проблематика була розглянута у попередньому підрозділі дослідження – Ю.М.], форма політичного режиму, врешті-решт, забезпечення територіальної цілісності та суверенітету.

Постала на цій основі проблема вибору оптимальної моделі територіально-державного устрою засвідчила необхідність глибокого наукового аналізу, що включав би в себе акумулювання надбань вітчизняної та зарубіжної суспільно-політичної думки. Серед вітчизняних інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ століття найбільший внесок у дослідження проблеми визначення оптимального територіально-державного устрою для майбутньої Української держави зробили М. Драгоманов, М. Міхновський, В. Липинський, М. Грушевський, О. Ейхельман, О. Бочковський, С. Томашівський та інші вчені. Розробляючи питання про форму державно-територіального устрою, представники української політичної думки поряд з унітарною державою розглядали держави, побудовані на конфедеративних зв'язках – міжнародно-правові об'єднання, федерації – державно-правові об'єднання, та автономії – як структурний елемент федерації. Така класифікація засновувалась на розкритті форм державного устрою через призму співвідношення центральних та місцевих органів влади та управління.

Чільне місце в українській політичній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття обійняла федералістська ідея, інтерес до якої

зумовлювався передусім станом української спільності в Російській імперії. М. Грушевський писав, що „несприятливі історичні умови кинули український народ на роздоріжжя політичного життя як етнічну масу без національного обличчя, національної традиції і навіть без імені, призвели до руйнації як політико-економічного так і культурно-національного життя” [46, 263]. Вихід із такого становища українська інтелектуальна еліта вбачала в перебудові Російської імперії на федералістських засадах.

Переходячи до розгляду проблеми державно-територіального устрою на українському ґрунті, а саме – в теоретичному доробку вітчизняних вчених, мислителів, державотворців – слід відзначити, що надзвичайно цікавим й етапним для української політичної думки були погляди М. Драгоманова. Федералізм М. Драгоманова докорінно відрізнявся не тільки від наведеного ним для порівняння “австрійського” прикладу – так званої дуалістичної монархії Австрійської імперії і Королівства Угорщини (проголошеної 1867 р.) з її “складною системою обласних намісництв, численних центрів” [78, 205]. Доктрина Драгоманова будувалась не “зверху” шляхом передачі частини повноважень центру регіонам, а “знизу”, від “локальних земельних одиниць – самоуправ”. Ці самоуправи утворюють у сукупності спочатку 20 земель (причому, Україна на відміну від Литви, Польщі, Білорусі мала бути “демократично” поділена на чотири частини), а потім – і “вільну спілку, із спільним координуючим, а не управляючим парламентом [79].

Першопочаткові федералістські погляди М. Драгоманова сформувалися в межах Київської Громади – народницької організації київської інтелігенції, що виникла на початку 60-х років XIX століття. З самого початку свого захоплення федералізмом згаданий мислитель, на відміну від своїх попередників та послідовників, намагався надати федералізму не лише національного, а перш за все соціально-політичного характеру. Федералізм у його тлумаченні виходить за межі поняття “федерація”, яким позначаються “особливі конституційні принципи, процедури”. У творчості вченого він вперше розглядається з політологічної точки зору – “як принцип зв’язку

частин і цілого в територіально-політичному устрої держави”, а також як “політико-правова ідея досягнення компромісу між загальнодержавними і місцевими інтересами” [121, 419-420]. І це є першою характерною особливістю федералістських поглядів політичного мислителя.

Другою особливістю його федералістських поглядів є науковий системний підхід, який з’являється в більш пізній період його творчості – після від’їзду за кордон – як наслідок детального знайомства з європейською наукою, конституційними проектами та суспільно-політичною практикою їхнього втілення в західних державах. На відміну від інших українських мислителів, які зі слів Драгоманова, “тільки збирають матеріали, а не творять системи”, він першим в історії політико-правової думки України підійшов до федералізму з політико-практичних позицій, “з такою чіткістю і категоричністю” поставив питання про місцеве самоврядування, розуміючи його через посередництво парламентської демократії, як самостійність “місць” по відношенню до “центру” [121, 421-422].

Із федералістської концепції Драгоманова, що включає “два суспільно-історичні аспекти: федерація вільних громад і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень”, слід зосередитися на останній як такій, що має непересічне значення для сьогодення. Перша ж ілюзорна “інтернаціональна федерація” має бути усунута з нашого поля зору в тій частині її, крізь призму якої постав в уяві мислителя “ідеал світлого майбутнього”, і “включена” в тій частині, де вона перетинається з першою і де наукові погляди вченого відносяться, за словами І.Франка, “до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття” [121, 428].

Драгоманов на противагу централізації, за якої державне управління здійснюється лише зверху по-вертикалі, запропонував іншу – децентралізаційну модель. Основу федеративної держави мають складати самоврядні обласні об’єднання, які відають усіма внутрішніми справами в межах своєї території. Разом із тим, обласні об’єднання мають стати часткою

спільної волі всієї федеративної спілки, створюючи таким чином і гарантуючи цілісність державного утворення. Драгоманов обґрунтовує не лише адміністративну, а й більш широку – політичну децентралізацію з правом обласних автономій самостійно вирішувати питання законодавства, суду, управління, культури. Вказані функції покладаються на представницьке зібрання, обласну думу і призначену нею обласну управу. Федеративній же владі у особі Державної і Союзної дум не дозволяється збільшувати обсяг своєї компетенції за власним бажанням, оскільки тоді втрачаються федеративні зв'язки держави і вона перетворюється на унітарну [78, 79].

Проблеми державно-територіального поділу Драгоманов розглядає у конституційному проекті “Вольный Союз – Вільна Спілка”, пропонуючи власний варіант децентралізації Російської імперії та схему територіально-земельного поділу. Головним критерієм виділення федеральних земель дослідник вважав історико-географічну, соціально-економічну та культурно-економічну специфіку регіонів, що на його думку, мало сприяти як попередженню міжнаціональних конфліктів, так і запобіганню різноманітним проявам місцевого сепаратизму [84, 272; 79].

Варто зазначити, що терміни “федерація” і “федералізм” не тотожні. Якщо під поняттям “федерація” розуміють союз держав, то “федералізм” слід розглядати як принцип зв'язку частин цілого в територіально-політичному влаштуванні держави. Іншими словами поняття федералізму ширше ніж тільки те, що відноситься до державно-правових інститутів. Коли мова йде про Драгоманова як федераліста, то мається на увазі не лише те, що він був прибічником ідей федеративної держави; термін “федерація”, “федералізм”, “федералістичні зв'язки” використовувались ним для позначення різноманітних форм сполучення між державами, а також між іншими суспільними та територіальними об'єднаннями.

Таким чином, федералізм для Драгоманова – це і засіб партійно-політичної організації, і етнополітичний принцип вирішення міжнаціональних суперечностей, і сукупність методів місцевого

самоврядування, і конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель для міждержавних відносин взагалі, і засіб “роздержавлення” суспільного життя на шляхах її колективістської соціалізації, і головна умова для обмежених буржуазно-демократичних реформ. Федералізм – це насправді антипод, але не централізації як такої, а централізації бюрократичної і антидемократичної, при якій будь-яка свобода гине і торжествує казенна одноманітність думок, слів, вчинків. Федералізм протилежний деспотизму, в якій б вбрання „не виражався” останній. Але Драгоманов ясно бачив, що деспотизм може маскуватися під колективним волевиявленням. Демократія зовсім не тотожна свободі, як і одноосібне правління – сваволі [95; 122].

Драгоманов намагався надати федералізму політичного характеру, розглядаючи свободу і федеративну державність через принципи децентралізації та автономії земельних одиниць (сільських та міських громад, волостей, повітів і областей). Про це він прямо висловився в працях “Історична Польща і великоруська демократія” та “Проекте основания украинского общества “Вольный Союз – Вільна Спілка”, де запропонував поділ Росії на двадцять автономних областей, об’єднаних між собою федеративним зв’язком. На чолі місцевого управління і законодавства мають бути представницькі збори, обласна дума і призначена нею обласна управа. Федеральній владі (Державному Собору) в особі двох палат – Державної (обирається по округах) і Союзної (обирається обласними думами) – не дозволяється збільшувати обсяг своєї компетенції за власним бажанням, бо тоді втрачаються федеративні зв’язки держави і вона перетворюється на унітарну [77; 79]. Отже, М. Драгоманов був одним з перших, хто з такою чіткістю і категоричністю поставив питання про місцеве самоврядування.

Ми далекі від думки, що федералістська концепція М. Драгоманова була позбавлена суперечностей. Унітарна держава та політичний централізм не одне і те ж. Як необхідно відрізнити політичну децентралізацію від федералізму, так не слід пов’язувати самоврядування лише з федералізмом.

Разом з тим, немає нічого більш антидемократичного, як поглинання всього національного життя країни центром. Безумовно, в той час важче було зрозуміти складний механізм конституційно-федеративних установ і відносин. Тим більш цінним в концепції М. Драгоманова є те, що він багато в чому правильно оцінив сутність і основні риси федеративного устрою, виробив власну концепцію федеративно-автономної держави, що ґрунтується на принципі децентралізації, широкого місцевого самоврядування як гаранта демократизації суспільства.

Істотною рисою в поглядах М. Драгоманова на федерацію є заперечення політичної децентралізації за суто національною ознакою. Він намагався змоделювати таку політичну самостійність, такий державний устрій, в якому враховувався б конкретний рівень розвитку кожної території, беручи до уваги і господарчі, і національно-культурні та релігійні особливості. Не заперечуючи національного фактору у визначенні кордонів автономії, він робить акцент на територіально-державному, а не національному принципі, виступає прибічником обласної, а не національної автономії у федеративній державі, з допомогою якої сподівався демократичним шляхом вирішити національне питання. Взірцем політичної федерації для вченого були США та Швейцарія, де населення згруповано не в національні області, а в кантони, багато з яких мають змішаний національний склад. Йому імпонувало, що більша частина державних справ у Швейцарії вирішується не центральним урядом, а кантональною владою [78; 84].

Федералізм у тлумаченні дослідника виступає не лише формою територіального устрою, але й як головний спосіб взаємозв'язку індивідів, їх об'єднань, держави та міждержавних союзів. Федералізм для Драгоманова – це такий спосіб взаємозв'язку суб'єктів політичної дії, який передбачає їх рівноправність та узгодження взаємних інтересів. Як підкреслює дослідник спадщини Драгоманова початку ХХ століття Д. Заславський: „Федералізм мав для Драгоманова особливе значення, – більш глибоке, чим уявлення про

майбутній, – близький чи далекий, – устрій Росії. [...] У Драгоманова федералізм був системою не лише соціальною, але і політичною, і культурною, – навіть моральною... Цей федералізм був заснований на індивідуалізмі, на визнанні в кінцевому рахунку автономної особистості, права якої так само невід’ємні, як і право окремої громади. З цього федералізму випливала з необхідністю боротьба за політичну свободу” [93, 94].

Таким чином, можна стверджувати, що найбільший серед українських мислителів кінця XIX століття внесок у розвиток ідей федералізму зробив М. Драгоманов, який неодноразово відверто визнавав, що його політичним кредо був федералізм. Важливо зазначити, що федералізм цього видатного українського вченого мав два суспільно-політичні виміри: федерація вільних громад (“громадівський соціалізм”) та федерація автономних земств і країв як засіб перетворень унітарної держави чи імперії на федерацію. Коротко кажучи, для нього федералізм був водночас і метою, і засобом, і умовою встановлення рівності як між окремими громадянами, так і народами, а також забезпечення найбільш сприятливих умов для їхнього всебічного розвитку. Слід звернути особливу увагу на те, що твір М. Драгоманова “Вільна Спілка – Вільний Союз”, видрукований в Женеві ще 1884 р., містив чимало оригінальних і потенційно ефективних ідей про шляхи перетворення царської імперії на федеративну державу.

Прихильником федерації як форми державно-територіального устрою для України був також Іван Франко. Суттєвим у розумінні Франком поняття “федерації” є те, що свою прихильність до неї він завжди пов’язував з нагальною потребою зміни соціально-економічної бази суспільства, цілковитим подоланням нерівноправності націй, забезпечення їх розвитку. Лише на цій основі можливе добровільне об’єднання народів. Отже, концепція федералізму І. Франка будується на автономії національностей як “найбільших і одиноких соціальних організмів, які можуть входити у федеративні союзи або одні з одними” [206, 437] на відміну від

драгоманівської концепції федерації, заснованої за територіальним принципом. Базовими засадами об'єднання народів у федерацію Франко вважав принципи рівноправності і вільного волевиявлення.

На нашу думку, якщо виходити із суті концепції федералізму І. Франка, а не з використовуваної ним термінології, то не так уже й важко з'ясувати, що його розуміння поняття “федерація” близьке за змістом сучасному поняттю “конфедерації”. Для Франка федерація – це шлях до “найтіснішого збратання людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними, шлях до “зниження всякої політичної залежності, всякого уярмлення одного народу іншим” [206, 50].

При цьому І. Франко не вважав федералістичний державний устрій єдиною панацеєю від усіх суспільних хвороб. “Що федералістичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а навпаки, може вести до великого лиха, маємо добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була так звана шляхетська вільність та рівність, і там кожний шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже ніякої власті, і там повіти в'язалися від часу до часу в конфедерації для осягнення своїх цілей, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від доброї волі репрезентантів краю, і кожна ухвала могла бути спинена голосом одного репрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневолення селян, а також до упадку міст, до повного безправства між самою шляхтою і нарешті до того, що Польщу, без скарбу, без війська, безвладну, розірвали між себе сусідні держави” [206, 255].

Федералізм, вважав І. Франко, тільки тоді може як принцип бути засадничим стосовно оптимального державного устрою, коли він буде проведений послідовно – рівність для всіх без винятку, і коли буде дотримано принцип відповідальності кожного за свої дії. Автономія ж можлива як принцип тимчасового розв'язання національного питання, як віха на шляху поневолених націй до здобуття дійсної незалежності. Вона може

проіснувати більш-менш тривалий час як розв'язання національного питання лише в поєднанні із справжньою свободою [209].

Отже, федералізм як принцип державного будівництва Франко розглядав у контексті загальнодемократичних процесів, які мають здійснюватися у державі. До того ж, як зазначалося у попередньому розділі представленого дослідження, впродовж десятиліть творчих пошуків мислителя відбулася еволюція його поглядів на державне майбутнє України: Франко відходить від федералістських позицій, починає виступати за здобуття українцями державної самостійності.

Прихильником федералістських поглядів щодо майбутнього державно-територіального устрою України тривалий час був Михайло Грушевський. Говорячи про національно-державний ідеал України, як він його розуміє, вчений досить часто використовує терміни „федерація” та „автономія” („широка автономія”). Розглядаючи федеративний устрій майбутньої Росії та автономний статус в ній України, він наголошує на тому, що програмою-мінімум українства є широка автономія, а програмою-максимум – федерація і „неповна самостійність” [183, 343-344; 30]. За умови широкої національно-територіальної автономії в складі федеративної республіки, на думку М. Грушевського, українці мали б змогу вільно задовольнити свої національні потреби в громадському самоврядуванні, у своїм сеймі та своїх установах; забезпечити права національним меншинам; “справедливо” використати багатства краю для задоволення своїх потреб; могли б культурно й економічно розвиватися [53, 126].

Запропоновані вченим політико-правові ідеї сформувалися не без впливу М. Драгоманова, “демократичний конституціоналізм” якого М. Грушевський оцінює досить високо і вважає, що головною заслугою останнього було перенесення програми кирило-мефодіївців “з ґрунту слов'янофільського (федерації слов'янських народів) на реальний ґрунт сучасних взаємин” [36]. Що власне й приваблювало М. Грушевського, який як і його попередник, тяжів до політичної практики і якому, на відміну від

Драгоманова, випала нагода практичної реалізації своїх ідей. Погоджуючись із Драгомановим, що тільки федералізм слід вважати єдиним шляхом демократичного перетворення Росії, Грушевський критично ставився до його ідей обласної автономії, що заміняла принцип автономії національних територій, тобто перший аспект федералістської концепції М. Драгоманова, його “громадівський соціалізм” [51].

Одним із важливих моментів політичної діяльності Грушевського як федераліста був організований Українською Центральною Радою в Києві у вересні 1917 р. з'їзд національностей Росії. Робота з'їзду проходила під егідою утворення федеративної російської держави, обговорювались питання перебудови російської імперії на основі автономії в майбутньому федеративному союзі з демократичною російською республікою. Тут вчений намагався обґрунтувати своє розуміння принципу федералізму, який виводить з тотожності понять української демократії і українського народу, який ніколи не був і не є ворожим російській демократії і російському народу. Він не відокремлює процес національного будівництва від завдань трудової демократії, визначає федералізм як конструктивний принцип, який єдиний зможе заповнити інтереси демократії, об'єднати всі національності колишньої царської Росії в напрямку до її досягнення. “Одначе я мушу зазначити, – писав Грушевський, – що для всієї великої маси народу України федералізм не являється перехідним ступенем до державної незалежності! Навпаки, для нас, українців, державна незалежність лежить не перед нами, а поза нами. Свого часу ми жили державним життям, як самостійна держава. На підставі умови, яка забезпечувала наші державні права, ми об'єдналися з Росією і ті наші права були беззаконно потоптані старою династією. Український народ від цих прав не відмовляється ... І коли ми проголошуємо в нинішнім моменті принцип федерації, ми тим самим висловлюємо свою волю, ми закріплюємо збереження наших державних прав. Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як

шляхдо федерації Європи і в майбутньому до федерації всього світу” [43; 39, 36]. Таким чином, Грушевський розглядає федералізм як фактор, сприяючий боротьбі з капіталізмом та імперіалізмом, який протиставляє ідею вільного союзу братніх народів.

Вірний прихильник ідеї федералізму, вчений і політик вважав, що українська республіка в кінцевому результаті буде федерацією земель, сполученими штатами України. Недаремно партія українських соціалістів-революціонерів, про яку ми вже згадували та ідеологом якої був Грушевський, вважала право на федеративний зв'язок не тільки правом України у відносинах до інших національних територій, але й за окремими частинами української території визнавала право домагатись федеративної республіки. На думку Грушевського, “чи буде Українська республіка формально зватись федеративною, чи ні – фактично вона однаково повинна організуватись, як федерація своїх фактичних республік-громад” [39; 44; 45].

М. Грушевський ще ближче, ніж Драгоманов, підійшов до вирішення проблеми територіального поділу України, оскільки цей поділ планувався в нових історичних умовах, коли в конституційний проект мали заноситися землі не всієї Російської імперії, а лише українські. Ось принципи висунуті М. Грушевським.

„1. Необхідно, перш за все, знайти оптимальний розмір земель, який дозволяв би їм слугувати округами під час виборів до Українських Всенародних Зборів, до чого неважко було б застосувати адміністративну і судову сіть, – щоб у їхніх межах нормально функціонувала система широкого громадського самоврядування.

2. За підставу виділення окремих адміністративно-територіальних одиниць повинне братися число людей, в межах одного мільйона, що зробіть його мобільним в усіх відношеннях.

3. Необхідність спеціалізації земель.

4. Формування центрів і осередків на першому етапі має йти спонтанно, їх слід визначити лиш орієнтовно, давши змогу сформуватися

економічним, культурним і комунікаційним зв'язкам.

5. Необхідно найголовніші міста України виділити “в особні округи з невеликими пригородними територіями” [53, 121].

Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що за всієї розбіжності поглядів на перспективи української державності, що побутували серед представників української суспільно-політичної думки, федералізм до IV Універсалу залишався головною доктриною, але при цьому неухильно наростав дух самостійництва. Говорячи про поширення федеративних ідей серед українства, слід мати на увазі, що їхніми найбільш палкими і послідовними прихильниками були ліберали та соціал-демократи. Ці ідеї стосувалися не стільки України, а передусім Австро-Угорщини та царської Росії. Тут буде доречним нагадати думки М. Грушевського, висловлені ним ще у вересні 1917 р., які сьогодні набувають особливої актуальності для всіх народів Російської Федерації: “Свобода невіддільна від федерації: порятунок Росії в її федералізації...” [39, 27]. Лише після 1917 року, як вже зазначалося у попередньому розділі, Грушевський і як вчений, і як державний діяч поступово відмовляється від ідеалів федералізму та стає прихильником ідей державної самостійності України.

Яскравим прикладом безпосереднього впливу поглядів М. Драгоманова на розвиток української політичної думки першої половини ХХ століття є наукові погляди відомого українського вченого-правника того часу – професора Київського та Українського Вільного (у Празі) університетів Отто Ейхельмана. Його конституційний проект “Проект Конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки”, в основу якого, як зазначав сам автор, покладено “федеративну форму державного устрою” та “право референдуму народу”, передбачав створення федеративної Української держави з доволі складною системою народоправства [77, 125].

Чи не найголовнішою працею, присвяченою винятково проблемам федералізації саме України, був і лишається, мабуть, проект Конституції Української Народної Республіки, підготовлений академіком ВУАН

О. Ейхельманом у 1919 – 1920 роках. Розробляючи ці проблеми, він ретельно врахував, з одного боку, національно-державні традиції українського народу та концепції українських вчених, зокрема М. Драгоманова, а з другого боку, – теорію і практику державного будівництва в інших країнах, і, перш за все, в США та Швейцарії.

На думку О. Ейхельмана, Україна мала б перетворитися на суверенну федеративну республіку. Її суб'єктами мали б стати окремі землі-держави, кожна зі своєю конституцією, місцевим парламентом, урядом, судовою системою тощо. Земля-держава мала б здійснювати самоврядування на власній території в усіх справах, що не входили б до компетенції спільного (федерального) уряду. Розподіл України на землі мав би здійснюватись із врахуванням складу населення, рівня соціально-економічного розвитку, природно-географічних умов тощо. Спільний парламент уявної Української федеративної республіки мав би складатись із двох палат. Щодо спільного уряду, то він мав би займатись питаннями оборони, зовнішніх зв'язків, фінансів та деякими іншими проблемами загальнодержавного рівня [87].

Ще одним з важливих моментів проекту конституції Ейхельмана було те, що він оголошував право кожного народу на самовизначення. Причому це право мало б бути вищим за право держави. Загалом основні положення проекту конституції УНР дослідника, зокрема його етнополітичні аспекти, не поступались кращим тогочасним світовим зразкам і виявилися найбільш демократичними і багато в чому неперевершеними серед всіх розроблень, здійснених українськими вченими в еміграції [87].

Професор Ейхельман бачив майбутню Українську Народну Республіку як федерацію окремих земель, кожна з яких мала би мати свої парламент та уряд. Волевиявлення українського народу як при зміні конституційних положень, так і при внесенні змін до звичайних законів чи вирішенні конкретних справ державного управління повинно було реалізовуватись шляхом проведення всенародного референдуму. Федерально-державну організацію УНР, відповідно до положень цього Проекту, мали б складати

Федерально-Державна установча влада народу УНР, Надзвичайне Національне зібрання УНР, Федерально-Державний Парламент, Федерально-Державний Голова, Федерально-Державне Міністерство, Федерально-Державний Суд, місцеві органи федерально-державного управління, Федерально-Державний контроль для перевірки прибутків і видатків федерально-державної організації [115, 149; 87].

Таким чином, ідеали федералізму впродовж кінця ХІХ – початку ХХ століття панували у середовищі українських інтелектуалів, особливо у ліберальних та соціал-демократичних колах. Проте, саме у цей період починає формуватися інша – унітаристська течія щодо поглядів на територіальний устрій майбутньої української держави. Ідей унітаризму дотримувалися передусім представники ідеологій консерватизму та націоналізму. Самостійницька або унітаристська концепція виконувала функцію надмети. Хоча вона відображала настрої досить незначної частини української інтелігенції і не знаходила підтримки серед широких верств, її поява була дуже важливою подією в суспільно-політичному житті України.

Як вже зазначалось, однією з перших спроб обґрунтування унітаристських ідеалів єдиної і соборної України стала відома праця М. Міхновського „Самостійна Україна” – програмний документ Української народної партії (УНП), в якій зазначалося, що Україна має бути одною єдиною, неподільною від Карпат і до Кавказу самостійною, вільною, демократичною “республікою робочих людей” [178, 50]. Українство зустріло досить насторожено ці документи, й тому М. Міхновський в наступні свої програмні розробки вніс деякі соціалістичні аспекти. Але головне гасло УНП залишилось незмінним – це “Самостійна соборна Українська держава від Сяну до Дону”.

Згодом у Чернівцях вийшла програма УНП, яка, на наш погляд, є дуже цікавим документом і до кінця не оціненим як тоді, так і сьогодні. Зокрема, у розділі “Вільна не підлегла самостійна республіка – Україна робочих людей” йшлося про державність України, причому зовсім в іншому ракурсі, ніж в

“Самостійній Україні”. Звертає на себе увагу два аспекти. Перш за все, М. Міхновський проаналізував ідею федералізму: “Самовизначення українського народу єсть ніщо інше, як право рівної його свободи з іншими вільними культурними народами світу. Деякі українські партії личать своїм ідеалом перетворення Росії на федеративнім ґрунті. Приклад федеративної держави ми бачимо зараз в Сполучених Штатах Америки та Швейцарії, але ці федерації примусові. В цих федераціях нема ані національного рівенства, ані рівенства штатів. Ми визначаємо тільки добровільні федерації народів; це значить добровільні федерації уже свободних народів. Росія, Австрія, Германія і інші, де рядом з пануючими живуть десятки зневолених націй, мусять поперед розпастиись; федерації потім коли і зложаться то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності од інтересів кожної нації. Можуть бути федерації українців і чехів, поляків і руських ... Треба пам’ятати аби два чи більше народів жили в злагоді та любові, треба: 1. Аби вони користувались рівними правами. 2. Аби один народ другому не тільки не перешкоджав, а помагав досягти його цілі. Коли цього нема – нема ніякої рації народам жити в купі” [202, 74].

Міхновський погоджувався з Драгомановим, зазначаючи, що небезпечною для майбутнього України є надмірна централізація. Він запропонував свій проект майбутнього устрою України: “Аби позбутися бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі, Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоуправних українських земель, що різняться умовами життя: Кубань, Чорномор’я, Полісся, Галичина і т.д.” [202, 75]. Але на відміну від Драгоманова Міхновський зробив наголос на етнічному факторі можливих, соціально-економічних зв’язків.

Пізніше ідеї федералізму відкидали та відстоювали виключно унітаристський устрій майбутньої Української держави такі представники націонал-самостійницької традиції, як Д. Донцов та М. Сціборський. Прихильники націонал-самостійницьких ідеалів на цьому етапі виразно

сформулювали одну думку: нормальний розвиток України можливий лише в межах незалежної Соборної Держави. Така позиція багатьма в тогочасній Україні сприймалась, якщо не вороже, то принаймні, з осторогою. Окресливши свій ідеал – незалежна, унітарна Україна – самостійники відважились протиставити себе не лише офіційній державі і владі, російському суспільству, але й українським прихильникам інтернаціоналістичних чи федералістичних ідей.

На початку ХХ століття у середовищі вітчизняних вчених і суспільно-політичних діячів ідеї унітаризму майбутньої Української держави відстоювали також представники консервативної традиції. Так, В. Липинський започатковує в українській історіографії нову “державницьку школу”, представниками якої можна вважати С. Томашівського, Д. Дорошенка, І. Кріп’якевича, Б. Крупницького, В. Кучабського. Монографія Липинського “Україна на переломі” стала для нього обґрунтуванням своєї політичної позиції. Він пояснював це в такий спосіб: “За весь час моєї громадської української праці я стояв на ґрунті своєї приналежності до тієї шляхетської верстви, хоч і спольщеної зверху, але по суті такої ж української, як українською була в ті часи взагалі вся наша малосвідома, й тільки тепер витворюючи в собі новочасні форми національного життя, сорокамільйонна нація. Я думав і думаю, що тільки відродження традиційного духовного зв’язку зі своєю “землею” – дасть їй нову моральну силу та енергію і спасе її від розкладу і загибелі. Думав я також і думаю, що без її активної і свідомої помочі, рівно ж як без такої ж помочі лівобічного козацького дворянства, збудувати Державу Українську, принаймні за життя найближчих поколінь, не вдасться. Без власної ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можності існування Української – не етнографічної маси – а нації” [140, 68].

Принциповим для Липинського було обґрунтування терміну “вільна Україна”. Одна справа, як наголошував дослідник, коли говорять про визволення як потребу визволити Україну з ярма російської держави

(наприклад, злучившись з Австрією) і далі не йдуть. Друга справа, – коли метою є не “російська” і не “австрійська”, а “вільна” Україна, тобто ні від кого незалежна, вільна Україна, як конечна ціль. “...За назвою, – підкреслював В. Липинський, – криються два напрямки, два цілком особні світогляди” [99, 301].

„Вільна Україна” для Липинського – це сильна, соборна держава. Творення окремого національного державного організму потребувало сильної центральної влади. “Всі великі європейські нації були об’єднані монархіями” [99, 120], – підсумовує вчений – провідник державницької ідеї. Роздумуючи над шляхами і засобами досягнення соборності України, Липинський пише не тільки про різність поглядів політичних сил на цю проблему, а й про складність географічного розташування України, про вплив на неї культури Заходу і Сходу, і відзначає, що ці впливи, “вливання” залишили суттєві відмінності в культурі між різними краями чи регіонами України. “Різні модні тепер у нас спроби механічного об’єднання України при помочі “соборних” словесних декларацій тільки підкреслюють ці різниці і кінчаються збільшенням взаємного недовір’я і взаємного непорозуміння. Ще більшою катастрофою може скінчитись культурна централізація України поліційними засобами, в роді “українізацій” Галичини в 1919 р. Соборність може бути досягнена тільки гармонійним взаємним перехрещуванням двох сил: осередкової сили – матеріально і морально авторитетної, єдиної і всенациональної центральної державної Влади, і від осередкової сили як найширших автономій неодиноких українських країв, спаяних в єдину цілість цею сильною державною Владою. Тільки при існуванні цих двох сил – коли всіх українських людей буде притягувати одна спільна столиця має статичністю і силою державної Влади, і коли вони туди будуть привозити свої провінціальні культурні окремішности, плекані в поодиноких краях, а звідтам вивозити знайомість українських людей інших провінційних культур – може наступити взаємне пізнання Українців, без якого всі “соборності” будуть лише порожнім звуком” [136, 422]. Подібно до

В. Липинського, С. Томашівський та В. Кучабський як прихильники ідеалів монархізму також відстоювали ідею творення єдиної неподільної соборної Української держави.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття більшість українських інтелектуалів були прибічниками ідей федералізму у своїх поглядах на майбутнє вітчизняної державності. Частина з них у певний період діяльності відстоювала ідею необхідності створення всеслов'янської федерації, частина – виступала за федеративний устрій України, але всіх їх об'єднувало переконання в тому, що українці мають право будувати свою державу на своїй землі. Прихильники націонал-самостійницьких та монархічних ідеалів першими почали обґрунтовувати ідею соборності Української держави.

3.3. Вітчизняні інтелектуали про роль і місце демократії у побудові української держави

Аналіз доробку вітчизняних вчених, які творили наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, у визначенні форми української державності був би неповним без розгляду основних підходів щодо характеру політичного режиму майбутньої держави. Адже політичні режими вивчаються для того, щоб зважити усі вартості й вади цього поняття, усвідомити вплив на розвиток суспільства суті кожного політичного режиму.

У цьому підрозділі нашої роботи ми спробуємо визначити поняття “політичний режим” як систему засобів та методів управління суспільством, або ж як систему методів взаємодії суспільства та органів політичної влади через призму поглядів представників української суспільно-політичної думки зазначеного періоду. Зокрема на основі поглядів М. Драгоманова та М. Грушевського, Б. Кістяківського та І. Франка щодо демократичного політичного режиму, а також Д. Донцова та М. Сціборського щодо

антидемократичного режиму. За такого розуміння цього поняття ми будемо розглядати традиційну типологію політичних режимів, яка полягає у протиставленні демократії різним недемократичним режимам, а також, виходячи з усталених в науці визначень політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (поряд з формою правління та формою державного устрою).

Особливий інтерес в цьому зв'язку являє дослідження проблеми політичного демократичного режиму в історії української політичної думки. Багато ідей щодо організації демократичних форм політичного життя, політичного режиму зокрема, які висловлені представниками української політичної думки, вікової давнини співзвучні нашому часу. Реалізації найбільш передових з них у практику українського державотворення має важливе значення для нашого суспільства, молодій українській державі.

Ті чи інші проблеми політичного демократичного режиму зачіпали у своїх працях багато представників української політичної думки, зокрема М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський та багато інших. Аналізуючи творчість видатних ідеологів демократичного державного режиму стає помітно: в їхніх працях, як правило, мова йшла про конституційний державний устрій. За основу визначення поняття “конституційної держави” брались ознаки державного режиму різних країн в тому вигляді, в якому вони закріплювались конституційним законодавством. Зазвичай, ця держава уявлялась такою, де впроваджено конституцією принцип розподілу влади, існує парламент, встановлена відповідальність виконавчої влади перед народним представництвом, закріплені права громадян і відповідний устрій території.

Наріжним каменем прихильників демократичного політичного режиму було положення про розподіл влади. Розподіл влади – це визначальна характеристика для встановлення демократичного ладу. На думку більшості дослідників (Драгоманов, Грушевський, Франко та інші), без закріплення цього принципу не могло бути й мови про те, що держава стала на шлях

конституційного, а відтак і демократичного розвитку. Підходячи творчо до теорії та ідеї розподілу влад, вони враховували своєрідність тогочасної історичної ситуації, брали до уваги існування сильної монархічної влади, всезростаючу міць визвольного руху та монархічні ілюзії більшої частини народу. Тому закономірно, що “теорія розподілу влад” на просторах Російської імперії мала свою специфіку. Загальним пунктом для всіх дослідників став розподіл функцій єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Вважаючи основою ідеї розподілу влад принцип особності законодавства від виконання та незалежність суду від адміністрації, дослідники не бачили необхідності в їх повному розмежуванні [123, 78; 11, 38].

Значний внесок у розгляд проблем демократії в українській політичній думці кінця XIX століття зробив М. Драгоманов. Оскільки вчений відстоював ідеали лібералізму, то не дивно, що основою його політико-правової концепції була ідея політичної свободи. Як зазначає А. Круглашов: „... незмінною залишалася особиста відданість Драгоманова ідеалам політичної свободи, визнання надцінності прав людини і громадянина, його намагання примирити ідеали національної свободи і гуманізму в рамках громадянського суспільства. Проте Драгоманов не абсолютизував значення політичної свободи. Для нього вона була не ідеальним станом політичного суспільства, а найважливішою запорукою розвитку людини, нації та держави на демократичних і гуманних засадах” [121, 387].

Чільне місце у політико-правових працях мислителя посідають такі проблеми: політичні права та свободи, боротьба за їх законодавче закріплення та гарантованість, значення цих прав людини для суспільства, їх місце у правовому статусі особи. Лише за умови втілення засад політичної свободи, на переконання вченого, можна сподіватися на досягнення державної єдності, на подолання стану відчуження громадян від політики, формування громадянської політичної культури. Драгоманов наголошував: „Тільки ця політична свобода: всенародне, земське представництво, з

контролем над діями виконавчої влади, з недоторканою свободою особистості, слова, зібрань, товариств, і може забезпечити яке-небудь узгодження діяльності уряду з національними інтересами та громадською думкою” [84, 51]. Отже, саме вимога забезпечення політичної свободи у найширшому її розумінні стала програмною установкою політичної теорії Драгоманова. Концепція федералізму М. Драгоманова, у свою чергу, виступала засобом реалізації специфічної української ідеї. Ця концепція була покликана розв’язати національне питання, оскільки він був переконаний, що політична свобода неможлива без свободи національної.

Дослідник чітко усвідомлював, що український рух, реалізація української ідеї мають перспективу лише тоді, коли вони не послаблятимуть, а посилюватимуть, як це не дивно, російську демократію. В принципі він розраховував на те, що неминуча демократизація Росії викличе всеросійську тенденцію до федералізації – демократія немислима без місцевого самоврядування, і в цьому загальному потоці можливе безкровне досягнення суверенітету в рамках широкого державного союзу [84].

Треба віддати належне М. Драгоманову за його звернення до пояснення суспільству значення конституційного права. Основні пункти його конституційної програми – політична свобода, недоторканність особистості, незалежність суду, розширення місцевого самоврядування, демократизація освіти виникли саме як реальне соціальне втілення принципів моральної політики. Вирішальною умовою ствердження такого справедливого соціального ладу і його суттю вчений вважав здійснення справжньої демократії у всіх сферах життя суспільства – політичній, економічній і соціальній. Зокрема, у “Листах на Наддніпрянську Україну” він наголошував: “Я ніяких суспільних інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних не висував наперед, а все урівні, – все разом” [79, 213].

Найпершим же завданням мислитель вважав досягнення політичної демократії, яка повинна забезпечити усі права і свободи громадян, гарантувати існування парламентської системи, загальне виборче право,

багатопартійність, право на опозицію, верховенство закону, реальну участь громадян в управлінні громадськими справами [79]. Так, у концепції М. Драгоманова з'являється ідея правової держави, яка через демократизацію усіх сфер життя суспільства і політичні свободи гарантуватиме захист особистості. Конституційна правова держава, на його думку, є засобом захисту вільного розвитку людської особистості і шансом України наздогнати країни, що випередили її у соціально-політичному розвитку.

Мислитель стверджував, що політичну свободу, яка є головною умовою подальшого поступу, на зразок Західної Європи, можна здобути лише спільними зусиллями всіх партій та груп, що поборюють самодержавство в Росії. Він доводив, що ідейні компроміси виступають джерелом політичної стабільності і рівноваги в суспільстві, сприяють усвідомленню суспільних інтересів, розрядці соціально-психологічної напруги, виявленню і усуненню існуючих в суспільстві суперечностей [79]. Таким чином, Драгоманов розглядав заміну старого ладу новим як тривалий процес, в якому революція є лише одним, досить нетривалим етапом, який повинна заступити доба мирного розвитку конституційної демократії.

Вважаючи, що політична свобода сама по собі не може бути метою, а тільки умовою для забезпечення життя і розвитку населення за допомогою ряду заходів соціально-економічного і культурного характеру, Драгоманов наголошував на необхідності органічного компромісу у вигляді певної програми не тільки політичної, але і соціальної [79, 70; 77]. Така програма, що буде “компромідом органічним, а не механічним”, може бути, на думку вченого, одержана, якщо відкинути ідеальні плани і теорії соціально-економічного устрою консервативного або революційного характеру та “взяти максимум (з демократичної точки) практичних заходів, запропонованих у російській пресі і земствах на користь мас народу з боку ліберальних різночинців і освічених власників, і мінімум вимог “соціально-демократичних”, “народних”, “робітничих” і т.п. партій в Західній Європі, тобто вимог, можливих до виконання і без загальної конфіскації особистої

власності” [79, 78].

Розглядаючи ліберально-демократичну традицію у спадщині вітчизняних інтелектуалів кінця XIX – початку XX століття, доцільно проаналізувати політико-правові ідеї визначного правника Богдана Кістяківського, який досліджував проблеми правової держави. До правової держави Кістяківський ставить вищі вимоги, ніж до державних утворень інших типів. Він пише: “Правова держава – вища форма державного буття, яку виробило людство як реальний факт”. На думку правника, першочерговим стримуючим фактором влади виступають не закони, які обмежують владу, а невід’ємні, непорушні, недоторканні права особи. Ці права не надаються державою, а є природними і обов’язково регламентованими [100, 245-246]. Юридичними засобами досягнення вищевикладених думок вчений вважав:

- недоторканність особи (обов’язок держави перед особою);
- реалізацію права народу на народне представництво;
- солідарність влади і солідарність нації (гарантією цієї солідарності є загальне виборче право, що здійснюється шляхом рівного, прямого і таємного голосування; участь народу у законотворенні та управлінні державою) [100, 268].

Кістяківський вважав, що своє право на управління державними справами громадяни повинні здійснювати залежно від власної правової культури, почуття відповідальності – через політичні партії, громадські організації. Тому в правовій державі повинно бути велике розмаїття недержавних структур. Особливо діяльність партій повинна бути скерована на “соціально утиснені елементи”, які могли б з їх допомогою впливати на “державне життя” [100, 248; 103].

У правовій державі законодавство повинно бути цілковито підпорядковане народу. Народ повинен брати участь у створенні та організації державних установ. Люди повинні цікавитись державними справами, адже, як зазначає вчений: «Організація правової держави залежить

від самодіяльності і народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима» [100, 252; 104]. Отже, правова держава постає за умови високого рівня правосвідомості і наявності у народу розвиненого почуття політичної відповідальності.

За Кістяківським, правова держава – це найвища ступінь конституційного порядку, яка характеризується пануванням права, захистом прав та свобод особистості, здійсненням принципу народного суверенітету. В такій державі ідея права панує над владою, особи, наділені владними повноваженнями, підкоряються закону на рівні з усіма громадянами. Забезпечують панування права органи народного представництва, законодавчі органи наділені верховенством по відношенню до адміністративних та судових органів. Для запобігання порушення норм та законів за органами адміністрації встановлюється судовий нагляд [101, 136]. Що стосується народного суверенітету, то Кістяківський розумів його як наявність законодавчих зборів, обраних загальним голосуванням, які контролюють цю владу. Політичний ідеал видатного правника – однопалатний орган національного представництва, тому що при остаточному утвердженні принципу народного суверенітету друга палата буде не потрібною [102].

На думку вченого, метою політичного розвитку є досягнення такого ладу, при якому особі та державі належали б свої сфери самостійної діяльності. При цьому потрібно обмежувати не тільки державний апарат, але і законодавство, яке не повинно переступати межу і зазіхати на невід’ємні права особи. На перше місце він ставив свободу совісті, думок, віросповідання тощо [102, 154]. Авторитет держави, за Кістяківським, залежить від ступеня солідарності уряду та народу. Не дивлячись на позитивну характеристику, яку він давав сучасним йому буржуазним державам, дослідник не вважав їх досконалими. “Повне єднання державної влади з народом як метою соціальної організації здійсненне лише в державі

майбутнього” [107, 566]. Отже, політико-правову теорію Кістяківського можна вважати продовженням традиції Драгоманова у розгляді забезпечення прав і свобод особи у державі, що спиралася на демократичні ідеї визнання народного суверенітету.

Аналізуючи погляди дослідників того періоду щодо народного та державного суверенітету, слід зазначити, що часто народний суверенітет у їх розумінні прирівнюється до державного, але носієм державного суверенітету, вважали вони, може бути або державний орган (народне представництво), або особистість як глава держави, але суб'єктом завжди є економічно і політично пануюча верства. Конструкція суверенітету, яка була представлена в працях вчених, при умові іншого становища політичних сил та режиму в країні, могла б послугувати передумовою для певної демократизації суспільства. Але при наявності самодержавної влади і авторитарних традицій це було неможливим.

Особливу увагу розробці ідей народного та державного суверенітету приділяв Максим Ковалевський. В його працях велика увага приділяється таким положенням європейських конституцій як безвідповідальність короля та судова відповідальність міністрів, обмеження влади уряду в законотворчості та народному господарстві. При такій формі політичного устрою палати, на думку Ковалевського, повинні бути наділені: по-перше – правом участі в законодавчій діяльності; по-друге – правом давати або не давати згоду на встановлення нових та відміну старих податків; по-третє – правом запитів до міністрів, звинувачувати їх в перевищенні влади та невиконання своїх обов'язків” [110, 98].

Важливою функцією палат є контроль за ходом внутрішньої та зовнішньої політики, дотриманням урядом законів. В такій компетенції палат по відношенню до уряду Ковалевський вбачає головну відмінність конституційної монархії від парламентської, тому що монархія не знає політичної відповідальності міністрів. Він вважав, що в парламентаризмі закладені основи правової держави, оскільки в ньому здійснюється контроль

законодавчої влади та суду за діями виконавчої влади. Парламентарна система називалась Ковалевським перемогою початків самоуправління суспільством, оскільки народ через представників висуває і законодавців і міністрів, бере участь в суді через присяжних. Парламентська система забезпечує свободу політичних прав шляхом підпорядкування адміністрацій суду. Самоуправління народу через вищі органи доповнюється самоуправлінням на місцях [110; 112].

Духу сучасності, стверджував Ковалевський, має відповідати представницька система в формі парламентаризму. Завдання реорганізації держави він пов'язує з представницькою системою та можливістю висловлювання думок більшістю та меншістю населення. Він розробляє таку систему взаємодії органів держави, в якій кожний являється перешкодою повновладдя іншого. Елементами такої системи повинні бути гарантії особистих прав, при яких і погляди меншості в критичні моменти є перешкодою різкої зміни політики а також децентралізація влади, збереження пропорційного представництва, можливість проведення референдуму [112].

Можливість порушення особистих прав та свобод державною владою непокоять Ковалевського, і він негативно ставиться до ідеї “повновладдя держави”, будь-то держава демократична чи самодержавна, підкреслюючи, що повновладдя держави не уживається із свободою та самовизначенням особистості. Але це не означає, що особистість „скинула окупи держави”, як того бажали анархісти, а лише те, що держава наділена такими правами, при яких не була б гальмом, а лише охоронцем особистої самодіяльності, як необхідної умови суспільної солідарності. Для обмеження повновладдя держави Ковалевський вважав за необхідне існування самостійних суспільних та церковних союзів [109; 110, 108].

Ідеї народного суверенітету у творенні майбутньої державності України відстоював Іван Франко. Розглядаючи проблему наповнення дійсним змістом конституційних форм політичного визволення широких

народних мас, Франко писав: “Головною підвалиною політичної емансипації народних мас я вважаю – коли позволите се називати так – три загальники: загальну освіту, загальний військовий обов’язок і загальне голосування” [206, 290]. Саме останнє, на його думку, має стати запорукою того, що в майбутньому широкі народні маси зможуть зрозуміти небезпеку прийняття певних рішень і обирати найоптимальніший шлях розвитку суспільства, покладаючись на власне знання, а не на сліпу віру в авторитет своїх вождів, мати можливість захистити, в разі необхідності і збройно, свої соціально-політичні завоювання, а за умов забезпеченої демократії повернути собі право суверенітету та виражати свою волю шляхом демократичних процедур.

Демократія, згідно з Франком, – це не просто спосіб забезпечення інтересів працюючої більшості на протигагу експлуататорській меншості, як зазначали марксистки. Він особливо наголошував на необхідності забезпечення невід’ємних прав кожного громадянина на реалізацію своїх потенційних можливостей, своєї індивідуальності, вважаючи, що наприкінці XIX ст. умови для цього були створені у передових, економічно розвинених країнах: “Всюди проложено широкий, вільний шлях свобідній думці, безмірно інтенсивній праці одиниці, всюди позволено їй виявляти весь засіб її сили, бистроумності, оригінальності і глибини. Із давніх вузьких і крутих каналів, де що крок треба було остерігатися, щоб не наскочити на колоду, скалу або підводний камінь, де й плавати можна було хіба невеличкими байдаками, людський дух вплив на широкий, безмежний океан, де простору багато і за яким манять нові, широкі світи, що обіцяють багаті скарби тим, хто їх відкриває” [186; 206, 292].

Щоправда, І. Франко визнає, що цей процес досяг найкращих результатів у сфері духовного життя, в творчості, де індивідуальність виявляє себе якнайкраще, але поступово, розвиваючись, він охоплює дедалі ширші сфери людської життєдіяльності. Тим самим укріплюються підстави розвитку демократії не просто як одного з політичних режимів або механізму волевиявлення членів суспільства, а як способу існування суспільства, що

базується на взаємній повазі індивідів один до одного і своїх та чужих прав і на взаємній відповідальності членів суспільства та його організаційних структур [7, 37-41]. Отже, подібно М. Драгоманову, І. Франко визнавав провідним критерієм демократії рівень свободи та щастя індивіда, які мають сприяти поступу кожного окремого суспільства та людства в цілому.

Запропоновані М. Грушевським політико-правові ідеї також сформувалися не без впливу М. Драгоманова, “демократичний конституціоналізм” якого вчений оцінював досить високо. Саме Грушевського вважають одним з „батьків” української демократії. Будучи найбільш авторитетною фігурою в українському русі того часу, вчений і громадський діяч покладав надзвичайно великі сподівання на процеси демократизації політичного життя Російської імперії під тиском подій 1905-1907 років. Лише після приходу до влади більшовиків Грушевський поступово відходить від позиції „вірності ідеям загальноросійського демократичного руху” та ставить питання про необхідність нового політичного вибору для України. Деякі сучасні дослідники, зокрема О. Салтовський, називають таку прихильність Грушевського демократичним ідеям та небажання розколювати загальноросійський демократичний рух „патологічними” та вбачають у цьому одну з причин поразки УНР [183, 345].

Такі ж настрої панували на той час і в широких народних масах. Зокрема, пізніше оцінюючи реальні умови тогочасного українського життя, М. Грушевський зазначав, що тогочасні обставини переконували, що “... демократичні форми життя можуть бути здані до архіву...” [47, 228-229]. Демократія у багатьох випадках сприймалась як охлократія, безмежне владарювання більшості або агресивної меншості. Це створило умови для поширення антидемократичних ідей диктатури, українського шовінізму та “інтегрального націоналізму”, українського консерватизму та українського монархізму, багато з яких стали ідеологічною основою гетьманського режиму.

Так, одного з фундаторів теорії українського консерватизму

В. Липинського часто називають анти демократом внаслідок досить скептичного ставлення мислителя і політика до демократії як форми державності. Але, на нашу думку, необхідно враховувати ту історичну ситуацію, в умовах якої розроблялася представлена теорія, а також аргументацію В. Липинського щодо негативних сторін демократії. Факторами, які спричиняють негативні наслідки демократичного правління, за В. Липинським, є:

- ігнорування ролі еліти у державотворчому процесі, що обумовлює слабкість керівного ядра українського національно-демократичного руху;
- автономізм української демократії (драгоманівська платформа), поборювання нею радикальних вимог щодо державної незалежності України;
- нігілістичне ставлення до державних інституцій, непоодинокі факти нехтування правовими нормами, слабкість легітимізму;
- низька ефективність квазіпарламентських методів розв'язання глибоких соціально-економічних проблем країни в переломні часи;
- однобічно позитивне ставлення до ролі народних мас;
- прагнення до створення режиму необмеженого народовладдя;
- заперечення суспільно-політичного плюралізму, прагнення до монополізації державної влади;
- відсутність раціонально обґрунтованої, зваженої стратегії державотворення, творення держави „явочним порядком”;
- засилля популізму, анархізму і соціалізму;
- дроблення сил демократії та їх взаємне протистояння [147, 37-38].

Зважаючи на події шістнадцяти останніх років становлення незалежної української державності, важко не погодитися з більшістю аргументів вченого. Адже досвід демократизації нашої країни засвідчує, що національній еліті не вдалося уникнути багатьох „проваль” демократії. До того ж, однією з найбільших проблем національних демократичних сил залишається їх внутрішній сепаратизм, а українство і дотепер не може подолати пасток популізму й анархізму.

Державницькі монархічні погляди в сполученні із засадами християнства, етики і консерватизму складають зміст політичної і історичної концепції В. Липинського, концепції, яка витворила новий – державний, християнсько-консервативний напрямок в українській політичній думці. Вчений шукав “четвертого шляху” поза демократією, фашистською і більшовицькою диктатурами та інтегральним націоналізмом, сподіваючись знайти його в конституційній монархії, вважаючи, що саме конституційна монархія є найбільш розвиненою формою державного правління. Основними засадами поглядів вченого щодо державотворення є:

По-перше, українська демократична інтелігенція не могла себе уявити в ролі будівничих української держави і відкидали будь-яку думку про те, що це може зробити хтось інший. Вона хотіла тільки для себе ту роль, до якої почувала себе здатною – роль посередника між Російською державою та українським народом.

По-друге, монополізація української національної ідеї тільки для себе була результатом способу життя й діяльності тих, хто експлуатував цю ідею як посередник, виправдовуючи цим своє політичне і моральне існування.

По-третє, українські політичні партії проголосили самостійність не тому, що вони відчували бажання мати свою державу, а тому, що більшовицька Росія не захотіла з ними говорити. І тому російські більшовики, а не національна українська ідея, примусили українську інтелігенцію ступити на шлях державного будівництва. Саме монополія політичного представництва української нації була утримана інтелігенцією у перші роки будівництва української держави. Цим пояснюється те, що Липинський був проти українських націоналістичних елементів і бойкотував самостійницький період гетьманщини.

По-четверте, вчений вважав, що наша демократія здатна тільки на одне: знищити власну державотворчу аристократію, а з нею й українську державу. Він наголошує, що вирівнювання класів, а разом з тим і націй – суть демократії, що це відбувалося в українській історії в усі часи і вело до

деградації і руїни.

По-п'яте, кожна демократія у чистому вигляді повинна мати армію, яка твориться силою з гори вниз, а не навпаки. Коли якась нація не матиме власної армії та організації праці в формі окремого господарського апарату, то вона стане нацією залежною.

По-шосте, коли відродження нації відбувається без національного іdealізму, без любові до нації в усіх її класах і групах, без ідейного національного пафосу і без романтичної закоханості в незалежність, то з самого поняття нації викидається його живий творчий зміст, а залишається тільки форма – “мертва шкарлупина без зерна”.

По-сьоме, усяку виборчу, тимчасову владу репрезентує політик, який думає тільки про наступні вибори, і лише той, хто стоїть понад всякими партіями, зацікавлений у зростанні й зміцненні держави, а не у використанні її у власних інтересах [35; 140].

На наш погляд, найбільш об'єктивною є оцінка професора Є. Пеленського, яку поділяють також сучасні дослідники історичної спадщини В. Липинського – В. Потульницький, Ю. Вільчинський, В. Шевчук та інші, про два періоди у творчості В. Липинського: ранній демократичний (1908-1919) і консервативно-монархічний (гетьманський, 1919-1929 рр.). “Можна визначити ще третій короткий період, – пише Я. Пеленський, який припадає на 1929-1931 рр., коли після розколу гетьманців В. Липинський став незалежним консерватором, визначаючи майбутню українську конституцію за найвищий легітимний орган” [173, 19].

Таким чином, демократичний період у творчості В. Липинського дійсно існував. Але цей демократичний період був результатом компромісу, необхідного в умовах народницького оточення, певної гри в демократа, оскільки інакше в тогочасних умовах консервативні ідеї не знайшли б підтримки і розуміння серед українського громадянства. І це підтверджується його подальшою діяльністю. Лише з утвердженням консерватизму вчений пов'язує втілення в життя ідеї державного творення України. Консерватизм,

за Липинським, це утвердження всередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних бути у майбутньому носіями української державної влади. “...Зміцнююча консерватизм монархічна форма організації і поповнення ріденьких старих консервативних рядів свіжими силами з-поміж найбільше патріотичних, чесних і розумних поступовців – це основа цього відродження” [136, 144].

Загалом ставлення до демократії у Липинського потрібно розглянути докладніше, тим більше, що в різні періоди свого життя воно у нього змінювалось. Демократичні погляди простежуємо у Липинського ще в 1917-1918 рр., про що свідчать його “Матеріали до програми Української демократично-хліборобської партії”, хоча натомість в 1911 р. він висував можливість монархічної ідеї, стоячи одночасно на самостійницьких позиціях. Також він обстоював ідею об’єднання всіх українських земель, але під владою єдиного монарха [140].

Згодом В. Липинський від демократичних ідей відійшов. “Я не демократ, – писав він у книзі “Релігія і церква в історії України”. – Це, розуміється, не значить, що я був “ворогом народу”, або не визнавав за ним політичних прав. Доказ фактичного, а не словесного народолобства я дав працею цілого свого життя, прийняттям ... української мови народної і ділами, ствердженням бажанням сполучити себе і верству, до якої належу” [139, 7]. Далі вчений пояснює: “Не демократ я тому, бо не визнаю за народом нічим не обмежених, самодержавних, суверенних прав так само, як не визнаю і нічим не обмеженої, самодержавної монархістичної влади. І думаю, що влада народу мусить бути обмежена точно означеними правами монарха, персоніфікуючого собою цілу націю і цілу державу, – так само, як влада Монарха мусить бути обмежена точно означеними політичними правами народу. Я не демократ тому, що люблю народ, але не живу з “народної любові”. І не вірю в те, щоб правда і добро ішли від розпалених агітаторами хвилевих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а

навпаки вірою в досвід історії людства, який вчить, що всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю” [139, 8].

Тому, знову ж таки, напрошується висновок, що “демократичний період” у діяльності В. Липинського був свого роду необхідним компромісом, оскільки вже з юнацьких років він стояв на консервативних позиціях і втілював в життя ідеї, які пізніше виклав у своїх фундаментальних історичних, політологічних та філософських працях. У роки революції (1917-1920 рр.) відбувається остаточна еволюція поглядів політичного мислителя. Під впливом ряду чинників він критично поставився до демократії і перейшов на монархічні позиції. Усвідомлюючи, що неодноразові намагання впровадити дідичний спадковий гетьманат в Україні часів Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Розумовського та П. Скоропадського не завершилися успіхом, він вважав, що найкращою формою державного правління для тогочасної України була б конституційна гетьманська монархія. Вона б легітимізувала та стабілізувала владу.

Критичний підхід В. Липинського до демократії виникав з його власного аналізу української демократії в революційних подіях та державному будівництві 1917-1920 рр. Він був глибоко розчарований народницькою елітою, зокрема її нездатністю впоратися з найскладнішими проблемами державного будівництва – організацією армії, служби безпеки, поліції, адміністративного апарату та її неспроможністю контролювати і керувати розбурханими більшовицькою демагогією масами [140].

Майбутня Україна як типово селянська, хліборобська країна не може бути організована на буржуазному парламентаризмі і за принципами буржуазної демократії, які зводяться до того, що нацією управляють різні демагоги, що приходять до влади дорогою виборів, заснованих на демократизації виборців при допомозі чисто підкуплених агітаторів. Липинський вважав, що на Україні буржуазний парламентаризм повторив би

досвід козацької руїни, під час якої Україною деякий час управляли проросійські або пропольські маріонетки, за спиною яких стояла Росія чи Польща. Парламент, вибраний на підставі загального голосування виборцями, з котрих більшість не має активної національної свідомості, не зможе дати необхідну для дальшого громадського життя на Україні національну консолідацію, бо додасть до партійної боротьби ще й демагогічну боротьбу різних чужих національних ідеологій всередині єдиної як територіально, так і етнографічно, маси [136; 140]. Тільки конституційна гетьманська монархія може дати, на думку вченого, міцний державний порядок Україні, а нації – єдність, консолідацію та сильну національну культуру.

При розгляді ставлення до характеру політичного режиму у майбутній Українській державі вітчизняних дослідників, які працювали наприкінці XIX – на початку XX століття, не можна оминати поглядів щодо цієї проблеми представників націонал-самостійницької традиції. Так, Д. Донцов у творі “Дух нашої давнини” зробив спробу викласти свої погляди на шлях і методи впровадження в життя ідеологічних засад “чинного націоналізму”, які можна з впевненістю охарактеризувати як недемократичні [докладніше це питання висвітлене у другому розділі – Ю.М.]. У вкрай недемократичних поглядах Донцова багато дослідників вбачають вплив тих суспільно-політичних подій, які відбувалися в Україні в період визвольних змагань 1917 – 1921 років. Саме у 1918 році, коли Донцов прибув до Києва після березневого відновлення влади Української Центральної Ради, відбулася остаточна ідейна еволюція Донцова у бік націоналізму. Граничне безладдя, яке застав він в Україні, стало каталізатором його повного і незворотного розриву із соціалізмом та українською демократією. Соціалісти, які складали більшість Центральної Ради, не контролювали ситуацію в Україні і жодною мірою, на думку Донцова, не могли бути провідниками консолідації нації, яку вже починала терзати громадянська війна. Це й зумовило його вступ до Української Партії Хліборобів-Демократів, яка об’єднувала заможних

українських селян і які, на думку дослідника, могли стати серйозним політичним чинником необхідної стабілізації. Донцов вважав, що захистити Українську Самостійність зможе тільки якась одна партія із чіткою політичною програмою та сильна людина на чолі держави [19; 191, 127].

Чашу терпіння та незгоди Донцова переповнило проголошення угоди про федерацію з Росією, яку гетьман оприлюднив 14 листопада 1918 р. Ідея “сильної руки” і “твердої влади” втратила підстави до реалізації. Саме на цьому етапі відбулося чітке усвідомлення неможливості здійснення української ідеї неукраїнською елітою. “По проголошенні федерації, – писав Донцов, – уважав свої відносини до гетьманського уряду за зірвані” [191, 149]. Думаємо, що цей період діяльності мислителя і громадського діяча у якості політика-практика став, по суті, його останньою серйозною спробою реалізувати власні політичні погляди, що вже були сформовані до того. Невтішні наслідки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. стали підтвердженням для Донцова необхідності докорінної зміни української політичної доктрини, яка домінувала в той період.

У період 1922-1923 рр. значно радикалізуються погляди Донцова щодо того, як має бути досягнена українська державність. Зокрема, він відкрито висловлював своє захоплення фашистами та більшовиками. Лібералізм “ставити інтереси маси, як збилення одиниць, понад інтереси нації як вищого цілого” [70, 51]. Для великих рас є щось, що є вище за життя одиниць, і для цього “щось” готові вони жертвувати навіть життям цих одиниць. Для українського провансальства, за Донцовим, просякненого наскрізь дрібно-міщанськими ідеалами звироднілого гуманітаризму, навпаки, життя одиниць було найвищим “клейнодом”, що стояло над усякими вартостями” [70, 53]. У полі критики Донцова опинився і демократизм, “що ставить інтереси “народу”, як неорганізованої, безформеної юрби, понад інтереси нації” [70, 51]. Демократизм Донцов бачив як феномен “збірного егоїзму” на відміну від егоїзму індивідуального, що має вираз у лібералізмові. Інакше кажучи, на переконання дослідника, демократія – “це збільшення щастя і

добробуту даного покоління у першу чергу” [70, 56]. Отже, еволюція ідейно-політичних поглядів Донцова була багато в чому зумовлена неспроможністю українських демократів відстояти національну державність.

Інший представник націонал-самостійницької ідеології М. Сціборський в розділі „Демократія” своєї головної праці “Націократія” також висуває досить суперечливі ідеї. Визнаючи за демократією історичну заслугу перемоги над феодализмом та “становою монархією”, наслідком чого став “технічно-матеріальний прогрес” – “щаслива весна” розвитку демократично-капіталістичної системи”, – Сціборський зазначає: “Економічна еволюція викликала всезростаючу диференціацію (розподіл) суспільства, оперту на протилежності господарських інтересів і боротьбу [194, 97-98]. ... Диктат господарської сили привів до “узалежнення більшості” від економічно могутньої меншості. Через загострення соціальних суперечностей, доведення “засад “політичної свободи” до “повного абсурду” в політичному спектрі виникли “течії, мета яких полягає в зруйнуванні і держави, і самої демократії” [194, 100].

Націоналісти, і зокрема Сціборський, маючи головну мету – здобування Української Держави – наголошували на неприпустимості класової боротьби й піддавали критиці її середовище – демократичний лібералізм, помножений на низький, як для теперішнього соціально помиреного суспільства, економічний рівень. Це не єдина причина критики Сціборським політичного лібералізму. Ціну європейської демократії українство пізнало під час визвольних змагань: країни Антанти загалом виявились байдужими до долі української національної революції. Зрештою, 1933 рік показав: провідні політики Заходу можуть не помітити геноцид проти величезного народу. Трагічними виявились і традиції української демократії. Міжнародні непорозуміння, аморфність влади Української Народної Республіки критикував ще С. Петлюра. Демократія, багатопартійність надовго скомпрометували себе несвоєчасністю впровадження, – несвоєчасністю, зважаючи на політичну ситуацію у світі та

власне українську перехідну ситуацію – від малоросійської губернії – до державності [194, 110].

Виникнення фашизму, вважав Сціборський, це є “духовна реакція на стан сучасності”, що його витворили існуючі держані системи. “Коли демократія в основу своєї доктрини клала надмірний культ розуму (раціоналізм, позитивізм), а комуно-соціалізм – матерію (історичний і діалектичний матеріалізм), то фашизм свою філософію побудував на признанні Духа, волі та ідей (спіритуалізм, волюнтаризм, ідеалізм) за рішучих чинників історичного розвитку” [194, 111].

В “Націократії” Сціборський переважно розглядає італійську систему фашизму. Німецький націонал-соціалізм ще не встиг стати ключовим чинником світової політики. Але те, що країни фашистської орієнтації, попри репресії всередині цих країн, були напередодні “пасіонарного” зрушення, для багатьох політиків уже стало очевидним. Це й підтвердилось: після грабівницьких контрибуцій, розрухи Німеччина в 1933-му сліпо повірила Гітлеру і за кілька років таки створила надпотужну економічну та мілітарну машину.

Сціборський обходить манівці механічного повторення чужої філософії. І не тільки тому, що та філософія “чужа”. Мислитель бачить у фашистському устрої вкрай неприйнятні для майбутнього українського суспільства риси, яких, до речі, не помічали деякі визначні популяризатори європейської політологічної та філософської думки. Це зараз легко говорити про негативи нацизму, тоді ж помітити у фашизмі, серед вихору войовничих ідей, вроджену пошесть антилюдяності було не так просто. Визнаючи, що фашизм спромігся “в хаосі повоєнних відносин ... добити комуно-соціалізм для своїх “експериментів”, ... спромігся не лише здушити внутрішні руйнівницькі сили, але й здійснити свою власну соціальну систему, що хоче активно пристосуватися до нових вимог життя”, Сціборський застерігає: “перманентна диктатура”, характерна для фашизму, “схильна позначити життя надмірним урядовим статизмом і витворювати культ своєманітної

“поліційної держави”, що гальмують розвиток суспільства та індивідуальності” [194, 112].

Таким чином, незважаючи на прихильність більшості українських інтелектуалів наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття ідеалам демократії, на значний розвиток ліберально-демократичних традицій у тогочасній вітчизняній суспільно-політичній думці, під впливом суперечливих та несприятливих для національної державності подій сформувався потужний автократичний, антидемократичний напрямок у визначенні політичного режиму майбутньої Української держави.

Висновки до третього розділу

На початку ХХ століття була усвідомлена необхідність створення Української держави. Вітчизняне національне відродження й суспільно-політична думка не могли вкластися в одне річище у питаннях визначення найбільш оптимальної форми держави для України. На зламі ХІХ – ХХ століть існувало дві течії у вітчизняній політичній думці: поступово-демократична, яка по суті відстоювала автономно-федеративний устрій, та націонал-самостійницька, яка відстоювала ідеї незалежності та унітарності майбутньої Української держави. Необхідно наголосити, що жодна з українських ідеологічних течій, на відміну від російських, не ставила під сумнів історичні права українців на власне самоврядування на своїй етнічній території. Йшлося про реальність і прийнятність реалізації тієї чи іншої схеми.

За дуже складних умов міжнародної політики і внутрішньополітичних відносин на Сході Європи, зокрема в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, ідея федералізму, змінюючи свої зовнішні форми і політичні орієнтири, панувала в науковій та громадсько-політичній діяльності видатних мислителів того часу. Одні представники української

інтелектуальної еліти, котрі сповідували ідеали федералізму, схильні були бачити майбутню Україну як члена слов'янської спілки християнських республік, другі мали більше надії на здійснення федералізму “південно-західнослов'янського, ніж російського”, а інші – й їх була більшість – мислили Україну лише у федеративній злуці з Росією. Найбільш повно, на нашу думку, розробили та розкрили концепцію федеративного державного устрою М. Драгоманов та М. Грушевський, які були однодумцями щодо майбутнього державного устрою. Відмінність же в їхніх поглядах полягала в тому, що М. Драгоманов виступав за обласну автономію за господарчо-територіальною ознакою, не виключаючи національного моменту, а М. Грушевський відстоював національно-територіальну автономію. Можна стверджувати, що і концепція федералізму М. Драгоманова, і концепції М. Грушевського, Є. Чикаленка та О. Ейхельмана виступили засобом реалізації специфічної української ідеї за умов багатовічної втрати державної незалежності.

Прихильниками ідей унітарності та соборності України були як представники українського консерватизму (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський), так й ідеологи націонал-самостійницьких ідеалів (М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сціборський). Спільними у представників цих двох традицій виявилися також їх уявлення про характер політичного режиму майбутньої Української держави. Так, якщо прибічники ідеалів федералізму виступали за розвиток демократичної України, то поборники ідей унітаризму відстоювали автократичні чи навіть тоталітарні засади функціонування механізмів державної влади.

Таким чином, на початку ХХ століття в середовищі українських інтелектуалів сформувалися два впливові напрямки: ліберально-демократичний, який розвивався у рідчій загальнодемократичних світових тенденцій, та автократичний, що сформувався багато в чому під впливом подій визвольних змагань в Україні та розчарування нездатністю українських демократів захистити національну незалежність. М. Драгоманов з його

ідеалом політичної свободи, Б. Кістяківський та М. Ковалевський, які розробляли теорію правової держави, М. Грушевський – „батько” сучасної української демократії були виразниками ліберально-демократичних та соціал-демократичних ідеалів в Україні, вплив та значення ідей яких визнавалися їх західними однодумцями. Прихильники автократичних ідей створили оригінальні теорії національного державотворення, обґрунтовуючи свої антидемократичні настрої нездатністю ліберальної демократії вибороти і зберегти державну незалежність України за умов ворожого оточення, а також спираючись на вітчизняний історичний досвід.

Підводячи загальний підсумок даного розділу, необхідно зазначити, що кожен режим недосконалий по-своєму: демократія буде позбавлена будь-якого конкретно-історичного змісту, якщо ігнорувати той факт, що влада народу існує не сама по собі, а здійснюється через систему політичних інститутів, спосіб правління, на основі втілених у праві принципів суспільно-політичного життя. Нарощування антидемократичних тенденцій у характері політичного режиму, що здійснює домінуючу дію серед інших факторів трансформації демократичної форми правління, форми держави в антидемократичну – приклад в історії людства доволі часто повторюваний. При цьому антидемократичний переворот в методах здійснення державної влади, а частіше – й заміна демократичної форми держави на авторитарну відбувалися на ґрунті, що готувався підривом демократичних основ політичного режиму.

Ідейно-політичний плюралізм у середовищі вітчизняних вчених та громадських діячів проявився також у тому, що серед них не існувало єдиної думки щодо майбутньої форми державного правління в Україні. Поборники ідей федералізму були прихильниками республіканської форми правління, проте серед них не було однастайності щодо визначення характеру республіки: частина дослідників виступала за парламентську республіку (цю ідею, зокрема, відстоював М. Грушевський), інші виступали за сильну президентську владу. Цікаво, що і представники націонал-самостійницької

ідеології також виступали за республіканську форму правління в майбутній Українській державі, але оптимальною вони вважали автократичну республіку з сильною центральною владою, носієм якої має бути провідна верства суспільства. Схожі погляди відстоювали і національні консерватори, замінюючи ідеал президентської автократичної республіки цінностями монархії.

Отже, розглядаючи погляди вітчизняних інтелектуалів на форму держави, оптимальну для України, ми дійшли висновку, що у цей період сформувалися різні течії, спільною рисою яких стало визнання права українського народу створити власну державу.

ВИСНОВКИ

Національно-державне становлення України являє собою складний, драматичний процес, досягнення якого потребувало і потребує ґрунтовного науково-теоретичного аналізу та вироблення практичних рекомендацій щодо визначення ролі держави у суспільному розвитку. Історія вітчизняної політичної думки виступає багато в чому пошуком і дослідженням проблеми національної державності. Починаючи з часів існування Київської держави і до кінця ХХ століття, коли Україна набула довго омріяну незалежність, державотворча проблематика суспільно-політичних досліджень вітчизняних вчених охоплювала питання концептуального осмислення сутності, завдань і ролі держави у суспільстві, розробку ідеальних моделей національного розвитку, пошуку та визначення оптимальної форми держави.

Особливий інтерес щодо розгляду ідеї співвідношення характеру національного розвитку та форми держави в історії вітчизняної суспільно-політичної думки становить період кінця ХІХ – початку ХХ століття, адже у цей час, з одного боку, з'явилися численні наукові праці, присвячені проблематиці національного державотворення, а, з іншого боку, – відбувалася активізація національно-визвольної боротьби. Саме в цей період Україна отримала реальний шанс здобути державну незалежність. До того ж, на зламі ХІХ – ХХ століть починається інституціалізація вітчизняної політичної науки, пов'язана з іменами М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Донцова та багатьох інших політичних мислителів. На наш погляд, політична спадщина українських інтелектуалів зазначеного періоду не втратила своєї актуальності та значущості і сьогодні. Саме у науково-теоретичних наробках вітчизняних вчених та у програмних документах українських політичних партій цього часу оформлюється чітке уявлення про спрямування національного розвитку та конкретизується бачення оптимальної форми держави України.

Ідеологічно-прикладне та науково-теоретичне вирішення питання щодо

визначення та обґрунтування мети, сутності, спрямування, форми організації та шляхів творення майбутньої Української держави корелювалося, виходячи з ідейно-політичних позицій того чи іншого політичного мислителя або громадського діяча. Найбільш значимими ідеологічними традиціями у цей період виступають лібералізм, консерватизм, соціалізм та націоналізм. Суспільно-політичні ідеали зазначених доктринальних традицій стали основою для формування перших українських політичних партій.

Аналіз ідейно-політичних засад, висвітлених у програмах провідних політичних партій України початку ХХ століття, засвідчив, що політична ситуація в Україні на зламі ХІХ – ХХ століть визначалася надзвичайним ідеологічним плюралізмом ідей, ідеалів, поглядів, концепцій. На політичній арені тогочасної України домінували партії лівоцентристського спрямування, які досить помірковано уявляли державницьке майбутнє України, залишаючись на автономістських та федералістських позиціях. Ідеологи партій правого спрямування хоча і не мали широкої підтримки серед українства, послідовно відстоювали ідеї державної самостійності України.

Безумовно, програми всіх тогочасних політичних партій України були недосконалими щодо визначення принципів та шляхів створення національної політичної системи. У більшості з програмних документів вітчизняних політичних партій початку ХХ століття не ставиться за мету їх діяльності вироблення проекту Конституції (за виключенням „Основного Закону Самостійної України – Співки народу українського” УНП та конституційного проекту, запропонованого М.Грушевським) як основи політичних та правових норм, усього законодавства. Окрім того, у програмах політичних партій не йдеться про необхідність забезпечення розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову у політичній системі майбутньої Української держави.

Є й інші недоліки у змісті програм політичних партій України початку ХХ століття. Та все ж треба визнати, що в цілому вони становлять велику культурно-політичну спадщину. Із їхнього доробку є що взяти на озброєння

нашим сучасним партіям, є чому повчитися в їхній діяльності, спрямованій на формування демократичної політичної системи суверенної, незалежної, самостійної України.

Підсумовуючи розгляд теоретичних надбань вітчизняної політичної думки кінця XIX – початку XX століття, варто зазначити, що вона характеризується формуванням декількох підходів щодо визначення характеру національного розвитку та форми держави майбутньої України. У представленому дослідженні ми виходили з тих позицій, що в українській політичній думці цього періоду сформувався три основні традиції щодо визначення характеру національного розвитку української державності: панславістсько-федералістська, консервативно-націократична та націонал-самостійницька. Незважаючи на певні розбіжності в розумінні шляхів та форм утворення української держави, їх об'єднує те, що з наукової та історичної точок зору вони доводили невід'ємність прав українського народу на свою державність і самостійність визначення ним характеру та напрямків національного розвитку.

Найбільш авторитетними представниками панславістсько-федералістської традиції у другій половині XIX – на початку XX століття були М. Драгоманов, І. Франко, С. Чикаленко та М. Грушевський, в теоріях яких можна простежити певну еволюцію поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку України. Якщо у першій половині XIX століття основою панславістсько-федералістських поглядів було беззаперечне визнання того, що українська державність можлива виключно через створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів, то вже у другій половині XIX століття ідеали панславізму поступово трансформуються під впливом тогочасних суспільно-політичних подій як в Російській імперії, так і на теренах Східної Європи.

Так, відбулася еволюція поглядів на форму держави і характер національного розвитку одного з фундаторів вітчизняної політичної науки М. Драгоманова. Він виходив з того, що існування і розвиток державності

визначається не стільки нацією, скільки організацією господарського порядку, умовами виробництва і обміну. З цієї причини він не прагнув надати своїй нації державного характеру шляхом її відділення від Росії. Політичний мислитель відмовлявся серйозно розглядати перспективу цілковитої незалежності України, посилаючись на те, що політичного руху з такою програмою в Україні немає. Політична програма федералізму, яку він обстоював, базувалась передусім на раціоналістичному врахуванні реалій, головним чином – реалій російського визвольного руху. Федералізм був привабливим для вченого ще й тому, що його потенціал як форми державного устрою був перевірений міжнародною політичною практикою, до якої Драгоманов завжди звертався для підтвердження своїх ідей.

Внесок Драгоманова у розробку державницької теорії у вітчизняній політологічній думці кінця XIX – початку XX століття полягає в тому, що вчений одним з перших поєднав теоретичні засади конституціоналізму, зокрема ідеї природного права про примат особи над державою, та соціологічно-позитивістський напрям соціополітичних досліджень. Згодом драгоманівську традицію продовжили Б. Кістяківський та М. Ковалевський.

У першій чверті XX століття більшість українських інтелектуалів відходять від ідеалів федералізму та панславізму і стають прихильниками самостійницького шляху національного розвитку України. Ідея повної самостійності та унітарного державного устрою України обґрунтовувалася як представниками консервативно-націотворчої традиції, так і прибічниками націонал-радикальних поглядів.

Консервативно-державницьку традицію презентували теорії В. Липинського, С. Томашівського та В. Кучабського. Український консерватизм початку XX століття ґрунтувався на засадах монархічної форми правління як логічно-історичного продовження національного легітимізму, визнанні пріоритету інтересів держави над потребами особи, визнанні провідної ролі аристократії у державотворчих процесах та необхідності врахування у національному розвитку релігійного чинника.

Так, державницькі монархічні погляди в сполученні із засадами християнства, етики і консерватизму складають зміст політичної і історичної концепції В. Липинського, концепції, яка витворила новий, – державний, християнсько-консервативний напрямок в українській політичній думці. Вчений шукав “четвертого шляху” поза демократією, фашистською і більшовицькою диктатурами та інтегральним націоналізмом, сподіваючись знайти його в конституційній монархії, вважаючи, що саме конституційна монархія є найбільш розвиненою формою державного правління. В. Липинський увійшов в історію української політичної думки як творець нової державницької концепції. Він створив систему, побудовану на торуванні шляху від нації до держави. Майбутня українська держава, відповідно до теорії цього політичного мислителя, – це незалежна монархічна держава дідичного (спадкового) характеру з обов’язковою передачею наслідної гетьманської влади. Гетьман уособлює державу і є своєрідним національним прапором, найвищим символом держави.

На відміну від В. Липинського, державницьким ідеалом для С. Томашівського було творення клерикальної монархії, хоча він не відкидав республіканського типу політичного правління, оскільки взагалі не проводив чіткого розмежування між монархією і республікою. Державницька концепція С. Томашівського базувалася на засадах територіального патріотизму та провідної ролі церкви. В. Кучабський – інший представник консервативної традиції – виступав за формування військової монархії, адже, на його переконання, саме військові мають сильний вождістський характер та здатні очолити державотворчі процеси в країні.

У свою чергу, інший вітчизняний дослідник цього часу – В. Старосольський сформулював теорію нації. Провідною тезою теорії В. Старосольського було твердження: „кожна нація є держава”, отже факт формування української нації означав необхідність творення національної держави. У націотворчих процесах вчений, подібно до прихильників консервативного напрямку, чільне місце надавав національній аристократії.

Отже, на початку ХХ століття представниками консервативно-націотворчої традиції була визначена та аргументована необхідність створення самостійної, унітарної української держави.

Найбільш дискусійними і сьогодні залишаються погляди на характер національного розвитку прибічників націонал-самостійницьких ідеалів (М. Міхновського, Д. Донцова та М. Сціборського). Саме один з творців націонал-самостійницької традиції у вітчизняній політичній думці – М. Міхновський – першим серед вітчизняних інтелектуалів висунув ідею необхідності побудови незалежної і соборної (унітарної) України. Націонал-радикали висунули проект творення української державності на засадах націоналізму, причому під нацією вони розуміли, на відміну від федералістів та консерваторів, спільність людей передусім за етнічною ознакою. Націонал-радикали відкидали демократичний шлях поступу майбутньої Української держави, вважаючи більш оптимальною для національного розвитку автократію чи навіть тоталітарну диктатуру.

Таким чином, вітчизняна політична думка на рубежі ХІХ – ХХ століть визначалася плюралізмом ідей, ідеалів, концепцій щодо окреслення характеру національного розвитку та визначення форми майбутньої Української держави, а також широкими суспільно-політичними дискусіями у середовищі українських інтелектуалів. На початку ХХ століття в тогочасній науковій палітрі сформувалися два впливові напрямки: ліберально-демократичний, який розвивався у рідніщі загальнодемократичних світових тенденцій, та автократичний, що сформувався багато в чому під впливом подій визвольних змагань в Україні та розчарування нездатністю українських демократів захистити національну незалежність. М. Драгоманов з його ідеалом політичної свободи, Б. Кістяківський та М. Ковалевський, які розробляли теорію правової держави, М. Грушевський – „батько” сучасної української демократії – були виразниками ліберально-демократичних та соціал-демократичних ідеалів в Україні, вплив та значення ідей яких визнавалися їх західними однодумцями. Прихильники автократичних ідей

(Д. Донцов та М. Сціборський) створили оригінальні теорії національного державотворення, обґрунтовуючи свої антидемократичні настрої нездатністю ліберальної демократії вибороти і зберегти державну незалежність України за умов ворожого оточення, а також спираючись на вітчизняний історичний досвід.

З огляду на процеси державотворення, що становлять основний зміст сучасного періоду в Україні, на наш погляд, цілком логічним є вивчення української політичної думки кінця XIX – початку XX століття, і зокрема – теоретичного потенціалу, напрацьованого довкола ідеї державності та напрямків національного розвитку. До того ж, саме у цей історичний період у вітчизняній політичній науці були здійснені спроби розробити геополітичну парадигму української зовнішньої політики, визначити місце України у світовому політичному процесі.

Конституційні проекти, політичні концепції, політико-правові документи й дослідження кінця XIX – початку XX століття залишаються актуальними і сьогодні та можуть бути використані не лише у царині теоретичної політології, але й в роботі органів державної влади та місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріяш В.І. Внесок М.М.Аркаса у розвиток суспільно-політичної думки України: Автореф. дис. ... кандидата політ. наук / Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2004. – 20 с.
2. Андрусак Т. Вячеслав Липинський – будівничий української держави: Спроба політпортрету // Республіканець. – 1993. – №5–6. – С. 36-42.
3. Андрусак Т. Права людини в Україні: проблеми і перспективи // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 64-71.
4. Андрусак Т. Правові основи Гетьманської Держави 1918 р. // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 11-18.
5. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – 192 с.
6. Багатопартійна Українська держава на початку ХХ століття: Програмні документи перших українських політичних партій / Упорядник В.С.Журавський. – К.: НІП „Пошук”, 1992. – 96 с.
7. Басс І.І., Каспрук А.А. Іван Франко: Життєвий і творчий шлях. – К.: Наукова думка, 1983. – 455 с.
8. Білас Л. Вячеслав Липинський – історик // Вячеслав Липинський: Твори Архів Студії. – Т. 1. Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.: Філадельфія, 1994. – С. 238-245.
9. Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. Східно-Європейський Дослідницький Інститут ім. В.К.Липинського: – К.: Філадельфія, 1991. – 308 с.
10. Більш як тільки “політичний портрет” Дмитра Донцова // Сучасність, 1974. – Ч. 10. – С. 117-124.

11. Благош Й. Формы правления и права человека в буржуазных государствах. – М.: Политиздат, 1985. – 356 с.
12. Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – Львів, 1936. – 40 с.
13. Бортняк Н. Степан Томахівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Львів, Нью-Йорк, 1995. – С. 187-195
14. Бочковський О. Європа та українське питання // Тризуб – 1927. – Ч. 27. – С. 27-41.
15. Бочковський О. Життя нації. Наука про націю та її життя. – Львів, 1939. – Ч. 2. – 137 с.
16. Бочковський О. Народження нації. – Львів, 1939. – Ч. 2. – 287 с.
17. Васькович Г. Національна ідеологія Донцова // Визвольний шлях. – 1956. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 47-63.
18. Верстюк С. Форма держави: Проблема вибору в сучасній Україні // Молода нація. – 1998. – № 8. – С. 9-45.
19. Винар Л. Ідеологія Д.Донцова // Розбудова держави. – 1951. – Ч. 1. – С. 7-34.
20. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне відтворення видання 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – 438 с.
21. Виппер В. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX веков в связи с общественными движениями на Западе. – М.: изд. И. Н. Кушнерев, 1913. – 121 с.
22. Вільчинський Ю. Вячеслав Липинський – до української нації через українську державу // Міжнародна наукова конференція “Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна”, 2-6 червня 1992 р.: Київ – Луцьк – Кременець. – К.: Філадельфія, 1994. – С. 91-96.
23. Гелей С. Ідея української державності в історичних працях В. Липинського // Український час. – 1994. – № 1 (13). – С. 34-44.

24. Гессен В.М. Главные моменты юридического развития России в XIX в. // Право. – 1901. – № 6. – С. 3 – 48.
25. Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореф. дис. ... кандидата істор. наук / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1995. – 24 с.
26. Гирич І. Архів М.Грушевського // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 29-37
27. Гирич І. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків) // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові. – Львів, 1994. – С. 306-317.
28. Гирич І. Документи академіка М.С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві // Архіви України. – 1989. – № 4. – С. 53-63
29. Гирич І. Лицар української діяльності. Нарис життя і діяльності В. Липинського // Архіви України. – 1992. – № 1–3. – С. 34-44.
30. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти і політичні погляди // Академія пам'яті Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 133-160
31. Глинский Б. Борьба за конституцию (1612–1861): Исторические очерки с портретами и иллюстрациями. – Спб.: Издание Н.П.Карбасникова, 1908. – 342 с.
32. Голобуцький О. Український націоналізм як політичний рух: Робота присвячена 120-річчю з дня народження “батька” націоналізму М. Міхновського (1873 – 1924) // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 57-73.
33. Грабовецький В. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний діяч. – Івано-Франківськ: Ватра, 1991. – 44 с.

34. Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 114-126.
35. Грицак Я. Іван Франко і Вячеслав Липинський // Міжнародна наукова конференція “Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна”, 2-6 червня 1992 р.: Київ-Луцьк-Кременець. – К.: Філадельфія, 1994. – С. 121-128.
36. Грушевський М.С. Автобіографія. На правах рукопису. – Львів, 1906. – 41 с.
37. Грушевський М.С. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень – квітень 1917). – К.: Друкарня товариства “П.Барський”, 1917. – 16 с.
38. Грушевський М.С. В обороні правди. – Львів, 1913. – 22 с.
39. Грушевський М.С. В першій делегації Української Партії соціалістів-революціонерів // Борітеся – поборете. – 1920. – Ч. 3 – С. 12-27.
40. Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. – Спб., 1907. – 123 с.
41. Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня 1905-1906 рр. – К., 1907. – 46 с.
42. Грушевський М.С. Між Москвою і Варшавою // Борітеся-поборете. – 1920. – Ч. 2. – С. 2-16.
43. Грушевський М.С. На порозі Нової України. Гадки і мрії. – К.: АТ Петро Барський, 1918. – 120 с.
44. Грушевський М.С. На порозі століття. – Перемишль, 1901. – 51 с.
45. Грушевський М.С. На українські теми. “Українство і всеслов’янство” // Літературно-науковий вісник – 1908. – Книга VI. – С. 14-36.
46. Грушевський М.С. На українські теми. В слов’янських обіймах // Літературно-науковий вісник – 1911. – Книга XII. – С. 256-293.
47. Грушевський М.С. Нарис історії українського народу. – К.: Либідь, 1991. – 400 с.

48. Грушевський М.С. Нові лозунги // Українська жизнь. – 1914. – №1. – С. 3-4.
49. Грушевський М.С. Про події на Україні // Воля. – 1920. – Т.1. – Ч.5. – С. 234-237.
50. Грушевський М.С. Україна, Польща і Росія // Нова доба. – 1920. – Ч. 17. – С. 4-7.
51. Грушевський М.С. Українство і питання дня в Росії. (Відбиток з ЛНВ. – 1905). – Ч. 4. – Львів, 1905. – 127 с.
52. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К.: Генеза, 1991. – 240 с.
53. Грушевський М.С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся-поборете. – 1920. – Ч. 1. – С. 2-11.
54. Дашкевич Я. Липинський і українська революція // Український час. – 1994. – № 1(13). – С. 44-54.
55. Демкович–Добрянський М. Від Київської Русі до Вячеслава Липинського / Спроба оцінки державної ідеї Липинського // Дзвони. – 1936. – № 6-7. – 266 с.
56. Депенчук Л.П. Б.А. Кистяковский: жизненный путь и философия // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 1. – С. 47-62.
57. Диспут Б.А.Кистяковского в Харьковском университете // Право. – 1917. – №3. – С. 42-68.
58. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Відень, 1927. – 187 с.
59. Дністрянський С. Нова держава. – Відень, 1929. – 204 с.
60. Дністрянський С. Самовизначення народів // Воля. – 1919. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 12-24.
61. Донцов Д. Від містики до політики. – Торонто: СВУ, 1957. – 61 с.
62. Донцов Д. Демаскування шашель. – Мюнхен, 1949. – 32 с.
63. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. – 2-е вид. –

Львів: Українське видавництво, 1941. – 139 с.

64. Донцов Д. Де шукати наших традицій. – Львів: Українське видво, 1938. – 112 с.

65. Донцов Д. Дух нації, що воскресне знову серед мечів // Визвольний шлях. – 1977. – Книга 5. – С. 518-532.

66. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Видавництво “Відродження”, 1991. – 341 с.

67. Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про неісторичні нації. – К.: Серп і молот, 1918. – 50 с.

68. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росії. – К.: Робітнича книгарня, 1918. – 23 с.

69. Донцов Д. Модерне москвофільство. – К., 1913. – 30 с.

70. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон: Укр. видав. спілка, 1966. – 363 с.

71. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Відень, 1921. – 212 с.

72. Донцов Д. Росія чи Європа. – Видано спілкою української молоді. – К.: Смолоскип, 1992. – 44 с.

73. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів: Молода Україна, 1913. – 18 с.

74. Донцов Д. Українська державна думка і Європа. – Львів: Друк. Вісневського, 1918. – 8 с.

75. Донцов Д. Хрестом і мечем. – Торонто, 1967. – 319 с.

76. Дорошенко Д. Нариси історії України. – У 2 томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1991. – 367 с.

77. Драгоманівський збірник „Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Андрусика. – Львів: Світ, 1996. – 255 с.

78. Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

79. Драгоманов М.П. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения. – Женева:

Тип. "Громады", 1884. – 378 с.

80. Драгоманов М. Життя і діяльність Драгоманова // Сучасність. – 1963. – № 1. – С. 7-19.

81. Драгоманов М. Листи до І.Франка й інших 1887-1895. – Львів: Накладом укр.-руської видавничої спілки, 1908. – 431 с.

82. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 558 с.

83. Драгоманов М. Переднє слово до Громади // Вибрані твори. – Прага, 1937. – Т.1. – С. 347-368.

84. Драгоманов М. Политические сочинения. – М.: Типогр. Т-ва И.Д.Сытина, 1908. – 486 с.

85. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під московським царством. 1654 – 1876. – Львів, 1909. – 234 с.

86. Драгоманов М. Рай і поступ. – К.: Ранок, 1906. – 96 с.

87. Ейхельман О. Історія державних конституцій. – Подєбради, 1928. – 205 с.

88. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К.: Наукова думка, 1993. – 483 с.

89. Єдник Р. Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму. – Мюнхен: Українське видавництво, 1955. – 176 с.

90. Забаревський М. Вячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу. – Відень, 1925. – 51 с.

91. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К.: Наукова думка, 1992. – 118 с.

92. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Основи, 1999. – 341 с.

93. Заславский Д. М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. – К.: Сорабкооп, 1924. – 170 с.

94. Згурська В.Л. Діалектика нації і держави у концепції Володимира Старосольського // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні

науки. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – Випуск 14. – С. 506-510.

95. Іванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К.: Знання, 1971. – 173 с.

96. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Товариство “Знання України”. – 1991. – 48 с.

97. Історія української політичної думки: Навчальний посібник / Під ред. Б.Кухти. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.

98. Кандиба І. Передмова до: М.Міхновський “Самостійна Україна” // Державність. – 1992. – № 2 (5). – С. 55-59.

99. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київський державний торговельно-економічний університет, 1998. – 350 с.

100. Кістяківський Б. Вибране. – К.: Наукова думка, 1996. – 581 с.

101. Кістяковский Б.А. В защиту права // Вехи: Сборник статей. – М.: Юриздат, 1991. – 180 с.

102. Кістяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 131-157.

103. Кістяковский Б.А. Конституции дарованные и конституции завоеванные // Полярная звезда. – 1906. – № 11. – С. 45-73.

104. Кістяковский Б.А. Наше политическое образование // Свобода и культура. – 1906. – № 6. – С. 12-37.

105. Кістяковский Б.А. Проблема и задачи социально-научного познания. – М., 1912. – 284 с.

106. Кістяковский Б.А. Русская социологическая школа и категория возможности при решении социально-этических проблем // Сборник “Проблемы идеализма”. – Спб.: Тип. С.Б.Звонарева, 1903. – С. 33-68.

107. Кістяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: М. и С.

Сабашниковы, 1916. – 708 с.

108. Ковалевский М.М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции. – М., 1880. – 349 с.

109. Ковалевский М.М. Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. – 1895. – № 1. – С. 4-39.

110. Ковалевский М.М. Общее учение о государстве. – Спб., 1903. – 356 с.

111. Ковалевский М.М. Общий ход развития политической мысли во второй половине XIX в. – Спб., 1905. – 417 с.

112. Ковалевский М.М. От прямого народовправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – 528 с.

113. Ковалевский М.М. Социология. — Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1910 – Т. 2. – 428 с.

114. Козак М. З життя і діяльності В.Липинського // Дзвони. – 1932. – Ч. 1-2. – С. 7-30.

115. Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі конституції України. – К.: Основи, 1992. – 231 с.

116. Копиленко М.Л., Копиленко О.Л. Слідами затривалої полеміки: Що Іван Франко не прийняв у марксизмі і що марксизм не зрозумів у Франка // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 12. – С. 96-107.

117. Королів-Старий В. “Пан” (Український “будитель” Є.Х. Чикаленко) // Тризуб. – 1929. – 14 липня – №29–30 – С. 17-23.

118. Котляревский С.А. Власть и право. Проблема правового государства. – М.: Тип. “Мысль” Н. П. Меснянкин и Ко, 1915. – 421 с.

119. Котляревський С.А. Конституционное государство: опыт политико-морфологического обзора. – Спб.: Г. Ф. Львович, 1907. – 255 с.

120. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз). – К.: Основи, 1998. – 354 с.

121. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла

Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.

122. Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: Автореф. дис. ... доктора політичних наук / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – 39 с.

123. Куприц Н.Я. Ковалевський М.М. – М.: Научная мысль, 1978. – 213 с.

124. Кучабський В. Большевізм і сучасне завдання українського заходу. Національно-політичні замітки. – Львів, 1925. – 125 с.

125. Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української держави серед сил Східної Європи на переломі 1918 – 19 року // Дзвони. – 1932. – Ч. 3. – 816 с.

126. Кучабський В. Зміна поглядів на політику як науку // Політика. – 1925. – Ч. 1. – С. 14-16.

127. Кучабський В. Одверта відповідь польському консерватистові. – Львів, 1932. – 236 с.

128. Левицький В. Ідеолог українського фашизму: замітки до ідеології Дмитра Донцова. – Львів: Громадянський голос, 1936. – 128 с.

129. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 215 с.

130. Липинський В. Без держави немає нації: 110-річчя від дня народження великого українського мислителя В. Липинського // Старожитності. – 1992. – 4.VII (23). – С. 6.

131. Липинський В. До українських хліборобів // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 478 с.

132. Липинський В. Думки про національну ідею. – Нью-Йорк, 1990. – 46 с.

133. Липинський В. Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1909. – Кн. 1. – 138 с.

134. Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції, 2-6 червня 1992 р.:

Київ-Луцьк-Кременець. – К.: Філадельфія, 1994. – 285 с.

135. Липинський В. Історичні студії та монографії. Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – К.: Дніпро, 1997. – 320 с.

136. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму (писані 1919 – 1926 рр.). – Відень: Воля, 1922. – 470 с.

137. Липинський В. Лист до Я.С. – члена “Ініціативного українського селянсько-хліборобського союзу”, 16 лютого 1924 р. // Поступ. – 1927. – Річник I. – 187 с.

138. Липинський В. Розкол серед гетьманців // Діло. – 8 жовтня 1930 р. – Ч. 223. – С. 4.

139. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К.: ПБП „Фотовідеосервіс”, 1993. – 128 с.

140. Липинський В. Твори – Архів – Студії: Т.1. – К.: Філадельфія, 1994. – 285 с.

141. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 18 - 19 квітня 1918 р. – Львів: Поступ, 1938. – 118 с.

142. Липинський В. Шляхта в Україні: її участь в житті українського народу на тлі його історії. – Краків, 1909. – 468 с.

143. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2 т. – Т. 1. – К: Основи, 1994. – С. 299-347.

144. Лисяк-Рудницький І. Іван Франко у своїх німецьких писаннях // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 121-131.

145. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – 424 с.

146. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Нью-Йорк: Сучасність,

1973. – С. 218-227.

147. Лінецький С. Чи був В.Липинський антидемократом? (До питання про оцінку політичних поглядів мислителя) // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 29-42.

148. Лісовий В. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83-102.

149. Лозинський М. Державна незалежність як основа життя нації // Тризуб. – 1927. – Ч. 8. – С. 23-47.

150. Львов С.А. Теория правового государства Б.А. Кистяковского. Критический анализ. – М.: Юридическая литература, 1989. – 243 с.

151. Ляцкой Е.А. Василий Васильевич Капнист // Основные идеи и предшественники судебной реформы. – Спб., 1904. – 37 с.

152. Маланюк Є. Дмитро Донцов // Основа. – Ч. 1. – 1993. – С. 34.

153. Маланюк Є. Франко як явище інтелекту // Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто: Гомін України, 1966. – С. 117-123.

154. Манелюк Ю.М. Погляди на федеративний державний устрій України М.П. Драгоманова та Є.Х. Чикаленка (порівняльний аналіз) // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. – 2002. – Випуск 11. – С. 6-13.

155. Манелюк Ю.М. Погляди на форми політичного режиму в суспільно-політичній думці України // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 1998. – С. 208-218.

156. Манелюк Ю.М. Форми правління та державний устрій України в конституційних проектах першої половини ХХ століття // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. – 2005. – Випуск 18. – С. 77-83.

157. Мацькевич М.М. Становлення і розвиток ідеї українського державотворення в Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... кандидата юридичних наук / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К., 2002. – 20 с.

158. Міхновський М. Відкритий лист Революційної Української партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна // Українська суспільно-політична

думка в 20 ст.: Документи і матеріали: У 3-х Т. – Т.1. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – С. 73-74.

159. Міхновський М. До виборів у Думу // Слобожанщина. – 1906. – 25 березня. – С. 17.

160. Міхновський М. Прощальне слово // Сніп. – 1912. – 30 грудня. – С. 6.

161. Міхновський М. Самостійна Україна: Програма РУП із 1900 р. – Лондон: СУВБ, 1967. – 32 с.

162. Міхновський М. Українці та Державна Дума // Сніп. – 1912. – 16 грудня. – С. 4.

163. Міяковський В. Недруковане й забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Нью-Йорк: Українська Вільна АН у США, 1984. – 509 с.

164. Мойсієнко В. Ліберальні концепції правового статусу людини та громадянина у вітчизняній політико-правовій думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття // Наукові записки / Збірник „Політологія і етнологія”. – К.: ІПЕНД, 2005. – Випуск 28. – С. 260-272.

165. Мотиль О. Дмитро Донцов // Політичні читання. – 1994. – № 1-2. – С. 270-293.

166. Наші завдання (Декларація Української Селянської Партії) // Передрук з часопису „Запоріжжя”. – 1906. – № 1. – 23 лютого. – С. 16-23

167. Нечитайлюк М. Іван Франко та Михайло Грушевський про “національний ідеал” // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 273-277.

168. Нитченко Д. Вячеслав Липинський і слово // Дзвін. – 1994. – № 6. – С. 150-151.

169. Оболонский А.В. Драма российской политической истории: система против личности. – М.: Логос, 1994. – 297 с.

170. Палиенко Н.И. Правовое государство и конституция // Вестник права. – 1906. – Кн.1. – С. 34-51.

171. Палиенко Н.И. Учение о сущности права и правовой связанности государства. – Харьков: Тип. и лит. М. Зильберберг и с-вья, 1908. – 351 с.
172. Палиенко Н.И. Формы государственного устройства и управления. – Х.: Типография М.Х. Сергеева, 1917. – 87 с.
173. Пеленський Я. Вячеслав Липинський. // Збірник “Української літературної газети”. (1956). – Мюнхен, 1957. – С. 8.
174. Пеленський Я. Вячеслав Липинський – засновник державницької школи в Українській історіографії // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 139-141.
175. Платформа Української Демократичної Партії. Прибавление к газете „Полтавщина”. – 1905. – 27 ноября. // ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 856. – арк. 32.
176. Потульницький В.А. Історія української політології: Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
177. Потульницький В. Політична доктрина Володимира Старосольського // Молода нація. – 1998. – № 9. – С. 3-43.
178. Програма і статут Української народної партії // Багатопартійна Українська держава на початку ХХ століття. – К.: „Пошук”, 1992. – 96 с.
179. Програма і Статут Української партії соціалістів-революціонерів. – К., 1917. – 31 с.
180. Програма Української Демократично-Радикальної Партії. – К., 1917. – 57 с.
181. Програма Української Радикальної Партії. – Львів, 1905. – С. 1-16.
182. Програма Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. – Миколаїв, 1917. – 57 с.
183. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

184. Ситник О.І., Булан А.П. Чинний націоналізм Д.Донцова як засіб реалізації української ідеї // Політологічні читання. – К., 1994. – Випуск II. – С. 119-127.
185. Скакун О.Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (IX ст. – 1917 р.) – К.: Либідь, 1990. – 87 с.
186. Скринник М.А. Іван Франко. Соціально-філософські погляди // Розвиток філософської думки в Україні. – К.: Генеза, 1994. – С. 169-182.
187. Скрипилев Е.А. Из истории конституционализма в России: позиция консервативно-охранительного направления // Закономерности возникновения и развития политико-юридических идей и институтов. – М.: Юридическая литература, 1986. – 422 с.
188. Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упоряд. І.Кошелівець. – Б.М.: Сучасність, 1974. – 268 с.
189. Славич Д.Д. Проблема підстав і принципів оптимальної організації державної влади в теоретико-політичній спадщині Івана Франка: Автореф. дис. ... кандидата політичних наук / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 32 с.
190. Словінський М. Євген Чикаленко // Тризуб. – 1927. – Ч. 8. – С. 3-4.
191. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку українського націоналізму. – Нью-Йорк–Торонто: НТШ Сучасність, 1974. – 419 с.
192. Сосновський М. Микола Міхновський і Дмитро Донцов – речники двох концепцій українського націоналізму // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 122-129.
193. Старосольський В. Теорія нації. – Відень: Український соціологічний інститут, 1922. – 407 с.
194. Сціборський М. Націократія. – Прага: „Пробоем”, 1942. – 151 с.
195. Тимошенко В.І Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.). Монографія. – К.:

Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2004. – 358 с.

196. Томашівський С. Історія і політика (Кілька думок з приводу книжки В.Липинського). // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. 5-6. – С. 303-311.

197. Томашівський С. Україна на переломі // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. 5-6. – С. 65-170.

198. Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін: Українське Слово, 1922. – 109 с.

199. Томенко М. Українська перспектива: Історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К.: Українська перспектива, 1995. – 274 с.

200. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.

201. Українська ідея. Перші речники. – К.: Генеза, 1994. – 396 с.

202. Українська політологія: витоки, еволюція: Навчальний посібник / За ред. Кирилюка Ф.М. – К.: Воєнне видавництво „Варта”, 1995. – 328 с.

203. Українські політичні партії к. ХІХ – початку ХХ ст.: Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.

204. Федотова Г.А. Политическое учение М.М.Ковалевського. – М.: Политиздат, 1973. – 147 с.

205. Франко І. Автобіографія // Культура. – 1926. – Ч. 4-9. – С. 44-54.

206. Франко І. Зібрання творів: в 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 307.

207. Чепинога В. Трагедія української консервативної ідеології та національна ідея (В.Липинський, „Україна на переломі”) // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 51-60.

208. Червак Б. «Наперед українці»: До національної ідеї Івана Франка / Під ред. Н. Караванської. — К.: Видавництво ім.Олени Теліги, 1994. – 48 с.

209. Червак Б. Франко як речник “реального націоналізму” //

Розбудова держави. – 1995. – № 2. – С. 9-11.

210. Черненко А.Н. Українська національна ідея. – Дніпропетровськ, 1994. – 138 с.

211. Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка // Літературно-науковий вісник. – Львів – 1930. – Кн. 6. – С. 507-528.

212. Чикаленко Є. Голос землевладельця // Сын Отечества. – 1905. – № 151. – С. 2-7.

213. Чикаленко Є. Де вихід? (Лист до редакції) // Воля. – Відень – 1921. – Т.2. – № 3-4. – С. 99-105.

214. Чикаленко Є. Розмова про мову. – К.: Друк т-ва “Просвещение”, 1907. – 15 с.

215. Чикаленко Є. Розмова про сільське хазяйство. – Одеса, 1897. – 32 с.

216. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): У 3ч. – Львів: Діло, 1925–1926. – Ч. 1–3. – 257 с.

217. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917р. – Прага: Вид. Фонду ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному ун-теті, 1932. – 56 с.

218. Чикаленко Є. Щоденник (1909–1919). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.

219. Шевченко Ф.П., Смолій В.А. М.С.Грушевський: Очерк истории украинского народа. – К.: Наукова думка, 1991. – 274 с.

220. Шелухін С. Більше розважливості // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр.118.

221. Шелухін С. Історично-правні підстави української державності // Студ. Вісник. – 1929. – Ч. 1-2. – С. 34-51.

222. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – 211 с.

223. Шемет С. Микола Міхновський // Хліборобська Україна. – Кн. 5. – Відень, 1924-1925 – С. 170-171.

224. Шульгин О. Є.Чикаленко як громадський діяч // Тризуб. – 1927. –

Ч. 8. – С. 24-28.

225. Щоденник Євгена Чикаленка // Україна. – 1992. – № 1. – С.13-15;
№ 2. – С. 18-21.

226. Яворовський Є. Микола Міхновський. – Львів, 1936. – 40 с.

227. Ivan Franko. Beitrage zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewahlte deutsche Schriften des revolutiona ren Demokraten, 1882–1915. Hrsg. E. Winter, F.Kirchner. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963 – 577 s.

228. Pipes R. Russia under the Old Regime. – New York: Scribner's, 1974. – 214 p.

229. Roberts G., Edwards A. A New Dictionary of Political Analysis. – New York: St. Martin's Press, 1971. – P. 87.

230. Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801-1917. – Oxford: Clarendon Press, 1967. – 437 p.

231. Telepneff B. An Outline of the History of Russian Freemasonry, cited by Angel. – London, 1928. – 103 p.

232. The New Encyclop(a)edia Britannica. – Chicago: Encyclop(a)edia Britannica, Inc., 1994. – Volume 12. – 948 p.